МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВНЗ УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра богослов'я
КИЇВСЬКА ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ

Магістерська робота

ВИЗВОЛЕННЯ ВІД СТРАХУ СМЕРТІ: БОГОСЛОВСЬКИЙ АНАЛІЗ НА ОСНОВІ ПОСЛАННЯ ДО ЄВРЕЇВ 2,14-15

Студент 6 курсу Назар Шевчук
Науковий керівник: о. Петро Октаба ОР
доктор біблійного богослов'я

Київ-Княжичі 2020

Присвячується св. Терезі

від Дитятка Ісуса та Святого Обличчя,

Вчительці Церкви

ЗМІСТ

ВСТУП 4

РОЗДІЛ 1 РОЗУМІННЯ СМЕРТІ ТА СТРАХ ПЕРЕД НЕЮ В ДАВНІХ РЕЛІГІЯХ 7

1.1. Вплив Єгипту та Месопотамії на навколишні народи 7

1.2. Нижня Месопотамія та «Епос про Гільгамеша» 8

1.3. Давній Єгипет і «Книга мертвих» 17

РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СТАРОЗАВІТНИХ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ 23

2.1. Розбір понять «смерть» та «страх смерті» 23

2.2. Книга Ісуса, сина Сираха, і страх смерті 27

2.3. Книга Мудрості і страх смерті 33

2.4. Друга книга Макавеїв і страх смерті 39

2.5. Книга пророка Даниїла і страх смерті 42

РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ НОВОЗАВІТНИХ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ 48

3.1. Євангеліє від Марка 14,33-36 48

3.2. Послання до Євреїв 2,14-15 62

ВИСНОВКИ 77

СПИСОК ДЖЕРЕЛ 81

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 82

ВСТУП

Проблематика дослідження. Кожному рано чи пізно доведеться стати перед обличчям смерті, до якої ми можемо ставитися по-різному. Страх перед смертю може супроводжувати людину все життя. Різні релігії та філософські течії намагалися і намагаються в той чи інший спосіб давати відповідь на таке фундаментальне питання, як природа смерті, її відношення до нас та наше ставлення до неї.

Як на це питання відповідали давні релігії Месопотамії та Єгипту? А що говорить Бог у Святому Письмі Старого та Нового Завітів про смерть та страх перед нею? Що має на увазі натхненний автор послання до Євреїв, коли пише про наше визволення від страху смерті, який все життя тримав нас у рабстві (див. Євр 2,14-15)? І найголовніше: яка відповідь Ісуса на страх смерті? Що Він зробив із ним? Відповіді на ці запитання є дуже важливими як для кожного християнина, так і для всіх людей доброї волі.

«Біблія впливає на наше богословське вчення і справді стає його душею»[1], – так писав Папа Бенедикт XV із посиланням на Лева XIII. Слово Боже ніколи не втрачає своєї актуальності і ніколи ми не зможемо вичерпати усі його значення, «кожна епоха у свій спосіб повинна знову намагатися зрозуміти священні книги»[2]. Тематика Святого Письма дуже різноманітна, однак для нашого дослідження важливо зосередитись на одній із них, – визволенні від страху смерті, про що ми читаємо у посланні до Євреїв 2,14-15.

Мета. Метою дослідження є проаналізувати вищезазначений уривок, щоб зрозуміти, що натхненний автор має на увазі, коли говорить про визволення від страху смерті.

Завдання. Їх можемо розподілити на 3 частини: 1) проаналізувати розуміння смерті та страху перед нею в Давніх релігіях; 2) дослідити Біблійні

---

[1] Benedict XV. Encyclical *Spiritus Paraclitus*. Rome 1920, 48.
[2] Папська біблійна комісія. *Тлумачення Біблії в Церкві*. Львів 2010, 25.

тексти Старого і Нового Завітів щодо страху перед смертю та коментарі до них, а також представити вчення Церкви; 3) зробити відповідні висновки на основі дослідження із пристосуванням до сучасності.

Методи. В написанні дипломної роботи використані такі методи, як екзегетичний і богословський аналіз біблійних текстів, документів Церкви, коментарів та висловів святих, і їх синтезу й порівняння, пошуку спільних та відмінних рис.

Межі. Основне дослідження базується на уривку Євр 2,14-15. Межами праці також є: книги Старого і Нового Завіту, звертаючи увагу на ті, які дають найбільш розвинуту відповідь на питання про смерть та страх перед нею; месопотамський «Епос про Гільгамеша», давньоєгипетська «Книга мертвих»; сучасне вчення Церкви та вибрані богословські коментарі відповідно до контексту.

Актуальність. Актуальність теми зумовлена тим, що вона стосується усіх людей, незалежно від віку, статі, чи віросповідання.

Огляд основної літератури. Для розкриття теми дипломної роботи обрано широкий спектр літератури, досліджень науковців. У першому розділі представлено напрацювання таких спеціалістів, як релігієзнавця Mircea Eliade, єгиптологів Margaret Bunson та James Allen, ліценціата теології Володимира Кусьнєжа, Олександра Меня та ін. Також проаналізовано шумерський «Епос про Гільгамеша» та єгипетську «Книгу мертвих» на тему смерті і страху перед нею.

У другому та третьому розділах представлено та порівняно думки коментаторів, що містяться у провідних біблійних словниках, таких як *The New Jerome Biblical Commentary* (ред. Brown R. та ін.), *International Standard Bible Encyclopedia* (ред. Orr J. та ін.), *Theological Dictionary of the New Testament (ред.* Kittel G., Friedrich G.*), The Oxford Compaign of the Bible (*ред. Metzger B., Coogan M.), та ін. У третьому розділі, окрім представленого вище, використано вчення Третього та Шостого Вселенських Соборів, Латеранського Собору 649 року, а також Душпастирської конституції про Церкву в сучасному світі «*Gaudium et*

spes», і навчання Католицької та Греко-Католицької Церкви, представлене у їх актуальних катехизмах; напрацювання святих, таких як апостол Павло, Максим Ісповідник, Тома Аквінський, Тереза від Дитятка Ісуса та ін.

РОЗДІЛ 1 РОЗУМІННЯ СМЕРТІ ТА СТРАХ ПЕРЕД НЕЮ В ДАВНІХ РЕЛІГІЯХ

1.1. Вплив Єгипту та Месопотамії на навколишні народи

Йдучи від загального до конкретного, важливо дослідити розуміння смерті та страху перед нею в давніх релігіях, зокрема, в народів Месопотамії та Єгипту, які були, кажучи сучасною мовою, дуже прогресивними: «Серед оаз, де оселилися розрізнені племена найдавніших землеробів, вирізнялися два найбільші, в яких розвиток культури просунувся найдалі. Це був Єгипет – нижня частина долини Нілу, і Шумер – нижня частина долини Євфрату, в сучасному Іраку»[1]. Як на Нілі, так і на Євфраті приблизно наприкінці IV тис. до Різдва Христового вже винайшли писемність та почали будувати міста[2].

Оскільки ці народи не жили ізольовано від світу, вони мали вплив на науку, культуру, літературу та вірування інших народів, наприклад «шумери і аккадці через своїх наступників вавилонян передали грекам, євреям і іншим народам основи своєї науки, поняття про Всесвіт, свою техніку, винаходи, свої поеми і притчі, свої художні стилі і деякі релігійні уявлення»[3]. Палестина, Свята Земля, має прямий зв'язок із цивілізаціями Межиріччя та Єгипту, адже вона «входить до складу т.з. "врожайного півмісяця" і є помостом між великими цивілізаціями Межиріччя та Єгипту. Сухопутні дороги, які з'єднували Єгипет з Азією та Європою, неминуче проходили цим краєм»[4]. Дослідження релігійних уявлень народів Месопотамії та Єгипту дозволить краще зрозуміти вірування єврейського народу, який мав прямі контакти із ними (див. Бут 11,27-28; 11,31; 12,10; 46,2-7; Вих 12,40-41). Наприклад, у книзі пророка Єзекиїла читаємо: «І привів мене до входу в ворота дому Господнього, що на півночі; аж ось там сидить жіноцтво, голосячи по Таммузі. І сказав до

---

[1] *На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини*. Київ 1991, 6.
[2] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,* II: *Магизм и Единобожие: Религиозный путь человечества до эпохи великих Учителей.* Брюссель 1971, 114.
[3] Там само, 114.
[4] Кусьнеж В. *Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа*. Київ 2017, 16.

мене: ”Чи бачиш, сину чоловічий? Та ти побачиш іще гірші, ніж ці, гидоти”» (Єз 8,14-15).

Юний бог, пастух Таммуз (Думузі в шумерів)[5] в Месопотамії вважався чоловіком планетарної богині Інанни, але розсердивши дружину, за її велінням він був схоплений демонами і занесений до пекла, Нижнього світу[6]. Через це Інанна встановила ридання по ньому з року в рік[7], яке вважалося ритуальним і відбувалося в місяці таммуз, 18 дня (червень-липень)[8]. Бачимо, що в час пророка Єзекиїла навіть єврейське жіноцтво оплакувало Таммузі у північних воротах дому Господнього. Тому важливо дослідити розуміння смерті та страху перед нею в цих давніх релігіях, а вже тоді досліджувати ці поняття в Ізраїлі, зокрема через аналіз книг Святого Писання.

1.2. Нижня Месопотамія та «Епос про Гільгамеша»

У книзі Буття, коли розповідається про Німрода, першого могутнього на землі, про його царство сказано наступне: «Початки його царства були: Вавилон, Єрех, Аккад і Кальне в Шінеар-краю» (Бут 10,11). Шінеар є гебраїзованою назвою від Шумер, і упродовж довгого часу назва краю Шінеар була для читачів Святого Письма незрозумілою, так само як і Ур, Аккад та Ерех, і тільки у XIX ст. виявилось, що Шінеар слід вважати колискою нашої цивілізації[9].

Згідно одних досліджень, зокрема, завдяки дослідженню писемних пам’яток, найдавнішим народом Месопотамії були шумери[10], а трохи згодом до них приєдналися семіти-аккадці[11]. Однак це не єдина думка, адже

> неолітичні поселення в Месопотамії виявлені в північній частині країни і сягають 7 тис. до н.е. У південній Месопотамії найдавніший культурний шар знайдений при розкопках городища Тель-ал-'Убейд на південь від історичного Ура і Урука (біблійний Ерех), в ході яких виявлено більш пізні шари (дванадцятий – п'ятий) тієї ж культури –

[5] Див. The Editors of Encyclopaedia Britannica. *Tammuz. Mesopotamian god* // www.britannica.com (23.10.2019).
[6] Див. Елиаде М. *История веры и религиозных идей*, I: *От каменного века до элевсинских мистерий* [PDF]. Москва 2002, 35-36.
[7] Див. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*. Харків 2016, 120.
[8] Див. Елиаде М. *История веры и религиозных идей*, I,36.
[9] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 113;612.
[10] Див. Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*. Москва 2004, 212.
[11] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 113.

вісім поселень, які послідовно змінювали один одного. У п'ятому шарі вже присутні характерні ознаки подальшої, шумерської, культури[12].

Відповідно виникає сумнів, що шумери були корінним народом Шінеару, а не прийшли туди, ймовірно, зі сторони Перської затоки в IV тисячолітті до Різдва Христового[13], тоді як аккадці прийшли на територію Дворіччя приблизно в середині III тисячоліття до Різдва Христового[14].

Аргументами, які підтверджують те, що в Месопотамії жив народ, давніший від шумерів, є, зокрема, такі[15]: 1) зміна типу кераміки в період другої половини 4 тис. до н. е.; 2) культура Тель-ал-'Убейду не зазнавала шумерського впливу через своє поширення на півночі Месопотамії та в Сирії; 3) назви багатьох міст південної Месопотамії не є шумерськими (напр. Лагаш, Шуруппак, Кута), а деякі з них виникли саме в час культури ал-убейдської; 4) в значній частині терміни шумерів, пов’язані із місцевими ремеслами (напр. сільським господарством, виготовленням кераміки, рибальством) є запозичені; а терміни, пов’язані із морською навігацією, писемністю, скотарством та ін. – шумерського походження. Ці аргументи, як написано в єврейській енциклопедії, дозволяють «припустити, що шумери, які прибули в країну, асимілювали носіїв ал-убейдської матеріальної культури, яку в значній мірі засвоїли»[16]. Тим не менше відповідь, коли саме шумери оселились на території Месопотамії не вплине на результати роботи, адже це не є предметом її дослідження.

Важливо зазначити, що давнє месопотамське місто Ур (біблійне אור כַּשְׂדִּים – Ур Касдім) є місцем народження патріарха Авраама, приблизно в XIX ст. до Різдва Христового[17], як читаємо у книзі Буття: «У Тераха народилися Аврам, Нахор і Гаран. Гаран же породив Лота, і помер Гаран на очах батька свого, в своїм ріднім краю, в Урі Халдейськім» (Бут 11,27-28). Назва міста Ур Касдім

---

[12] *Месопотамия* // eleven.co.il (23.10.2019).
[13] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 114-116.
[14] Див. Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия,*III, 214.
[15] Див. *Месопотамия*.
[16] Там само.
[17] Див. Mindel N. *Abraham's Early Life* // chabad.org; *Uwr (218)* // biblehub.com (30.05.2020).

(Ур Халдейский) пов'язана з тим, що на тій території мешкали в той час халдеї[18]. Пізніше, як пише Святе Письмо, Терах, батько Авраама, з родиною «вийшов з Уру Халдейського, щоб іти в Ханаан-край. Так прийшли вони в Харан і там осілись» (Бут 11,31б). Харан знаходився у Північній Месопотамії[19]. Пізніше Авраам за Божим велінням покидає свою рідну землю і батьківський дім (див. Бут 12,1-4).

Яким був світогляд народів Месопотамії? Шумери та аккадці були політеїстичними народами, наприклад у шумерів вважалося, що спочатку «була тріада Великих богів і опісля – тріада богів планетарних»[20]. До Великих богів відносили Ана (небесний бог, в аккадців Ану), Енліля (бог повітря, в аккадців Елліль) та Енкі (владика Землі, бог основ, в аккадців Ейа)[21]. Боги, як вважалося, займали центральне місце: вони упорядкували світ, створювали тварин і рослин задля задоволення, також одружувалися, народжували потомство, а людину сотворили для служіння богам своїми жертвами, вона була рабом без жодних прав, хоч її становище спочатку було іншим, адже Енліль особисто дбав про безпечне існування людини, але через заздрість інших богів в житті людей появились хвороби, ворожість, що стало незмінним божественним законом Ме[22]. Таке розуміння причини появи хворіб та ворожості близьке до біблійного, за винятком суб'єкта заздрості, як читаємо в книзі Мудрості: «А через заздрість диявола смерть увійшла у світ» (Муд 2,24).

Стародавні жителі Дворіччя вважали, що «кожна людина мала своїх духів-охоронців – ше́ду та лама́ссу, а також покровителів – бога й богиню. [...] Життю загрожували демони – інкуб (лілу́) та суккуба (лілі́т), і загадкова діва – а́рдат лілі́, а також усілякі демони хвороби та смерті»[23]. Також цим народам було притаманне поняття «долі», а після смерті людину чекала участь у вічній темряві:

---

[18] Див. *Ур* // eleven.co.il (23.10.2019).
[19] Див. *Авраам* // eleven.co.il (23.10.2019).
[20] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 32.
[21] Див. Там само,32-33; *На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини,*15.
[22] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 120-121.
[23] *Найдавніша література Шумеру,Вавілону,Палестини*, 11.

> Долю людини боги записували клинописними знаками у «таблиці доль», а в годину смерті за нею приходило втілення Долі – бог На́мтар, або Еккéму – Викрадач, і людина була приречена на жалюгідне існування у вічній темряві підземного міста, де владарюють бог Нéргал (Ерага́ль) та богиня Ерéшкігаль разом із радою богів землі – Ануннáків[24].

Так само пише Олександр Мень, вказуючи, що підземне місто називалося Кур і в ньому було щось подібне до суду: «Дух померлого спускався в темну область Кур, сховану глибоко під землею. Хоча там і існувало щось на зразок загробного суду, але назагал перебування в Підземному світі було сумним і похмурим»[25]. Єдине, чим могла втішати себе людина, – отриманням милостивого вироку цього суду:

> Людина, переконана в думці про безрадісне посмертне існування, могла потішити себе лише тим, що, в залежності від роду смерті, вона почує більш або менш милостивий вирок суду Ануннаків і зможе брати їжу й питво від пожертв, які приносять їхні живі родичі й нащадки, якщо в неї будуть нащадки-жертводавці[26].

При тому всьому поняття раю не було чужим народам Дворіччя: «Істинний рай асоціювався із Тильмуном – країною, де немає ні болю, ні смерті. Там ”жоден лев не вбиває, жоден вовк не краде ягня... Жодна людина не говорить: У мене болять очі” ... Жоден нічний сторож не маячить на своєму посту»[27]. Там жили боги, а також Зіусудра (Утнапішті в аккадців) з жінкою, які єдині з людей врятувалися від потопу і були наділені безсмертям та поселені в країні Тильмун[28]. Однак, попри все, природа богів була смертною, бо, наприклад, коли бог Енкі поступив нерозумно, Нінгірсу перестала дивитися на нього «поглядом життя», і той смертельно захворів, хоч і був пізніше вилікуваний тією ж Нінгірсу[29].

Важливими джерелами, з яких ми черпаємо відомості про світогляд народів Нижньої Месопотамії є міфи, записані на глиняних клинописних табличках[30]. Значення міфів дуже важливе, оскільки

---

[24] *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 11.
[25] Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 121.
[26] *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 11.
[27] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 33.
[28] Див. Там само,34-35; *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 152-153.
[29] Див. Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 32-33.
[30] Див. Хардак С. *Шумерську та інші давні мови перекладе комп'ютер* // www.bbc.com/ukrainian (12.2018).

разом з міфами ми занурюємося на глибину п'яти і більше тисячоліть. Міфи розкривають уявлення про місце людини в світі, про її залежність від могутніх сил природи і від богів, сотворених за образом людей. Міфи – це священна історія, в якій поряд з богами виступають предки, прародичі, які дали життя чорноголовим (так себе називали шумери) і помилково позбавили їх головного блага, яким користувалися самі, – безсмертя[31].

Водночас слід зауважити, що більшість міфів народів Межиріччя, які ми знаємо, доступні нам завдяки пізнішим переказам вавилонян (II тис. до Різдва Христового) та ассирійців (перша пол. I тис. до Різдва Христового)[32]. Відповідно «не завжди вдається виділити в міфах те, що відноситься до найдавнішої епохи, а що до більш пізньої»[33].

Одним із найвеличніших міфів Нижньої Месопотамії, з якого можемо почерпнути багато інформації про смерть, страх перед смертю та пошуки безсмертя, є «Епос про Гільгамеша», або «Про того, хто бачив усе», який більш як на 1000 років старший від «Іліади» Гомера[34]. Вперше уривок цієї поеми на клинописній таблиці був знайдений Джорджом Смітом 1872 року в Британському музеї[35].

Найдавніші тексти про Гільгамеша, царя Урука, відомі нам, походять від шумерів, однак саме аккадці на початку II тисячоліття до Різдва Христового створили із різних епізодів одну поему, яку ми сьогодні маємо[36]. На думку Олександра Меня, «думка про неможливість перемогти закони світу досягла своєї вершини в переказах про царя Гільгамеша»[37]. Академік Мірча Еліаде, в свою чергу, називає «Поему про Гільгамеша» однією «із найбільш зворушливих історій про пошуки безсмертя або, точніше, про остаточний провал спроби, яка мала, здавалося би, всі шанси на успіх»[38].

---

[31] Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*,III, 213.
[32] Див. Там само, 215.
[33] Там само, 215.
[34] Див. *На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини*, 5;98.
[35] Див. Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*,III, 279.
[36] Див. Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 41; Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*,III, 280.
[37] Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 130.
[38] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 41.

Головний герой твору, цар Гільгамеш, є на дві третини богом і на одну людиною, він «мудрістю повен, все осягнув він: невидиме він зрів, потаємне відав»[39]. Такий опис героя не випадковий, Гільгамеш зображений дуже могутнім, щоб пізніше яскравіше показати його безсилля перед долею всіх людей, хоча, незважаючи на свою мудрість, він все ж є тираном, під деспотичним правлінням якого страждають люди, скарги яких доходять до богів[40], і ті, в свою чергу, посилають героя Енкіду, виліпленого із глини, щоб протистояв Гільгамешу[41]. В епосі описано його могутність, як він мирно жив із тваринами, а також як не втримався перед блудницею[42]. Незабаром наступає протистояння між ним та Гільгамешем, однак після бійки вони стають приятелями, і ще заледве встигши подружитись, вирішують вбити лютого Хумбабу, що жив у лісі, щоб прогнати зі світу все зло[43]. І коли Енкіду виявляє вагання, Гільгамеш до нього мовить: «От і нині боїшся ти смерті, де ж вона, сила твоєї зваги? Я піду перший, ти ж кричи мені: ”Йди, не бійся!” Якщо впаду я – ім'я зоставлю»[44].

Страх смерті відіграє важливу роль у поемі і пізніше докорінно змінює життя головного героя. Щоб не померти в бою, Гільгамеш вдається до ворожбитства, а богиня Нінсун одягає Енкіду на шию талісман[45]. Бій із Хумбабою вдається виграти, однак далі настає неочікувана подія – після видіння у сні наради богів Енкіду помирає[46], бачивши сон про своє майбутнє:

Та якийсь чоловік – вид його похмурий,
[...] Позирнув і повів мене в дім пітьми, в оселю Іркалли,
В дім, з якого ніхто не виходить,
В путь, якою назад не вийти,

---

[39] *Про того, хто бачив усе... Епос про Гільгамеша (далі: Епос про Гільгамеша)*, таблиця I, 4-5. Цит. за: Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, Харків 2016, 92.
[40] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 130.
[41] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця I, 79-87. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 94-95.
[42] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця I, 88-96; 174-180. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 95;97.
[43] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця II, 86-124. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 101-104.
[44] *Епос про Гільгамеша*, таблиця II, 164-167. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 105.
[45] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця II, 233; таблиця III, 181-186. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 107;110.
[46] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця V, 240-244, таблиця VII, 3-10; таблиця VIII, 47-51. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 117;124;131-132.

В дім, де живі позбуваються світла,
Де пожива – прах, де наїдок – глина,
Де вбираються в одяг пташиний, крила,
Де світла не бачать, живуть у пітьмі,
А двері й засуви запорошені пилом![47]

Цар Гільгамеш дуже важко переживає смерть друга, плаче за ним, робить для нього коштовну статую і біжить у пустелю, кажучи:

Чи я не так само помру, як Енкіду?
Туга в утробу мою проникла,
Смерті жахаюсь, біжу в пустелю.
Під владу Утнапішті, сина Убар-Туту,
Вирушив я, в путі поспішаю[48].

Автор епосу показує як той, який ще так недавно здавався безстрашним і закликав друга не боятися смерті, сам починає жахатися її, бо розуміє, що і його очікує така доля. «Нарешті він відчуває, що не в силі більше моритися і вирішує на свій останній і найбільший подвиг: знайти секрет безсмертя. Йому відомо, що далеко на сході живе його прабатько Утнапішті – єдина людина, яка отримала вічне життя»[49]. Гільгамеш рішуче розпочинає пошуки безсмертного, і по дорозі до нього зустрічає чашницю богів Сідурі, від якої чує наступні слова:

Гільгамешу, куди ти рвешся?
Життя, яке шукаєш, – не знайдеш ти!
Боги, коли творили людину, –
Смерть вони судили людині,
Життя собі залишили.
Ти ж, Гільгамешу, наповнюй утробу,
Вдень і вночі – завжди будь веселий,
Учту справляй щоденно,
Вдень і вночі грай і танцюй ти!
Хай вбрання твоє буде чисте,
Волосся чисте, омивайся водою,
Дивись, як дитя твою руку тримає,
Своїми обіймами втішай подругу –
Іншого діла немає в людини![50]

Сідурі переконує Гільгамеша у тому, що смерть людини – це доля від богів і пропонує насолоджуватися життям на землі. Таке ставлення до життя, як читаємо у Святому Письмі, засуджували пророк Ісая та апостол Павло в

---

[47] *Епос про Гільгамеша*, таблиця VII, 163;177-184. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 128-129.
[48] *Епос про Гільгамеша*, таблиця IX, 3-7. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 133-134.
[49] Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,* II, 133.
[50] *Епос про Гільгамеша*, таблиця X, 81-94. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 140.

першому листі до Коринтян: «Коли ж мертві не воскресають, – їжмо й пиймо, бо взавтра ми помремо» (1 Кор 15,32б; див. Іс 22,13). Цар Урука шукає безсмертя, і для нього спокуса, яку пропонує Сідурі, не має жодної вартості.

Знайшовши нарешті Утнапішті, Гільгамеш дізнається, як той після потопу став безсмертним:

Піднявся Елліль, на корабель зійшов він,
Взяв мене за руку, вивів назовні,
На коліна поставив жону мою поруч,
Торкнув наші чола, став поміж нами, благословив нас:
«досі людиною був Утнапішті,
Віднині ж Утнапішті до нас, богів, подібний,
Хай живе Утнапішті край річкового дальнього гирла»![51]

Виявляється, що Утнапішті став безсмертним завдяки доторку і благословенню бога Елліля. Однак як змусити богів дарувати безсмертя? Утнапішті так і каже: «Хто ж для тебе богів зібрав би, щоб знайшов ти життя, яке шукаєш?»[52]. Розуміння, що безсмертя дарує лише Бог, близьке до євангельського, адже на запитання апостолів про те, хто ж тоді може спастися, Ісус відповідає: «У людей це неможливо, Богові – все можливо» (Мт 19,26).

Однак, не все ще втрачено, адже Утнапішті пропонує Гільгамешу здійснити наступне: «Спробуй-но не спати шість днів і сім ночей!»[53]. Це пропонується царю не випадково, адже «перемога над сном, ”бдіння” рівносильне подоланню людської природи»[54]. Однак, як автор епосу це з іронією показує, Гільгамеш одразу ж засинає на шість днів і сім ночей[55]. Прокинувшись, цар знову визнає своє становище смертної людини:

Що ж, Утнапішті, робити, куди піду я?
Плоттю моєю викрадач володіє,
Смерть оселилась в моїх покоях,
Смерть повсюди, куди не гляну![56]

---

[51] *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 201-207. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 152-153.
[52] *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 209-210. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 153.
[53] *Епос про Гільгамеша*, таблиця IX, 199. Цит за: Елиаде М., *История веры и религиозных идей*,I, 42.
[54] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 42.
[55] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 211-216. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 153.
[56] *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 244-247. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 154.

Не досягнувши бажаного, цар Урука вирішує повертатись додому, але Утнапішті, за порадою своєї жінки, відкриває Гільгамешу секрет квітки з морського дна, яка дарує вічну молодість[57]. Головний герой прив'язав до ніг важкі камені, дістався дна океану і знайшов квітку, однак не спожив одразу, а вирішив принести своєму народові:

Я принесу її до обгородженого Урука,
Нагодую народ мій, випробую квітку:
Як старий від неї помолодіє,
Я скуштую її – повернеться моя юність[58].

Історія добігає свого завершення, вічна молодість в руках Гільгамеша, і він повертається додому. «Через кілька днів дороги він зауважує джерело з чистою водою і спішить вмитися. Притягнена запахом рослини, із води випливає змія, з'їдає рослину і скидає з себе стару шкіру»[59]. Гільгамеш гірко заплакав... Спроба досягти безсмертя провалилася. «Наближаючись до стін рідного Урука, Гільгамеш намагається потішити себе тим, що його стараннями споруджені могутні міські стіни із обпаленої цегли, що його справи говоритимуть про нього потомкам»[60].

Так закінчується історія «Про того, хто бачив усе». Мабуть, недаремно вжито у назві епосу дієслово «бачив», а не «осягнув». Образ Енкіду, друга Гільгамеша, в поемі відображає долю всіх людей: він сотворений із глини, пережив невинне життя із тваринами, тоді гріхопадіння, досвідчив як пастуше життя, так і життя в цивілізації, мав дружбу, відносини із жінкою, геройські вчинки, а також і його не минула смерть[61].

Цар Гільгамеш хоч і був на дві третини богом і на одну людиною, важко пережив смерть друга, сам почав жахатися смерті і шукати способу не зустрітися з нею. Однак, за задумом автора, навіть і йому це не вдається. Хоча, на думку Мірчі Еліаде, «цей перший шедевр світової літератури дає зрозуміти,

---

[57] Див. *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 276-286. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 155.
[58] *Епос про Гільгамеша*, таблиця XI, 297-300. Цит за: *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини*, 155.
[59] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 42.
[60] Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 136.
[61] Див. *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини,*17.

що деякі можуть розраховувати на безсмертя без допомоги богів за умови, що вони витримають ряд випробувань типу ініціації. З цієї точки зору історія Гільгамеша – це скоріше повість про провал ініціації»[62].

Отже, в світогляді народів Нижньої Месопотамії важливу роль відігравали боги, а людина вважалася сотвореною лише для служіння їм. Після смерті на людину чекала участь у вічній темряві, відповідно смерть була чимось страшним, чого боялися, як бачимо це на прикладі Енкіду та Гільгамеша. Відповіді на те, як визволитися від страху смерті тут ще немає. Ця стародавня культура, незважаючи на свій високий розвиток, не знайшла примирення з життям та смертю і прийшла до глибокого песимізму, від якого людину могла врятувати лише особиста релігійність, живі молитви, в яких вона знаходила можливість вийти із царства чаклунів, відчаю, руйнування, безсенсовності та смерті[63].

Наступним кроком для пошуку відповіді на поставлене завдання є дослідження поглядів ще одного високорозвиненого народу, не менш цікавого від шумерів та аккадців, – населення Давнього Єгипту.

1.3. Давній Єгипет і «Книга мертвих»

«Єгипетська цивілізація, поряд із шумерською, – найстаріша цивілізація людства. Її постання припадає на IV тисячоліття до Р.Х., а вже з початком III тисячоліття маємо сформовану сильну державу»[64]. Давньоєгипетська релігія була політеїстичною, їй притаманні магія, культ тварин, фетишизм та тотемізм[65]. Пантеон давньоєгипетських богів мав свою ієрархію, головним вважався Деміург, якого співвідносили із богом Ра або богом Атумом[66], при цьому фараони та місцеві герої також належали до пантеону[67].

---

[62] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 42.
[63] Див. Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,*II, 138.
[64] Кусьнеж В. *Світ Біблії*, 22.
[65] Див. Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*. Київ 2008, 65-66.
[66] Див. Лебедев В. – Прилуцкий А. – Григоренко А. *История религий: учебник для академического бакалавриата*. Москва 2018, 3.2.
[67] Див. Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*, 66.

Віра давніх єгиптян у загробне життя була сильно розвинута, бог Осіріс вважався відповідальним за життя після смерті[68]. Згідно найдавніших уявлень, потойбічний світ знаходиться під землею, де є Іару (країна щастя) та «поле очерету» (давньоєгипетський рай)[69].

Як пише єгиптолог Margaret Bunson, населення Нілу прийшло до розуміння вічності, яку розуміли як незмінне існування та як продовження оновлення, завдяки встановленню, що земля є віддзеркаленням всесвіту[70]. Відповідно давні єгиптяни сприймали смерть як ворота до вічності і водночас боялися вічної темряви та несвідомості після смерті:

> Єгиптяни побоювалися вічної темряви та несвідомості в загробному житті через те, що обидві ці умови заперечували впорядковану передачу світла та рух, очевидний у всесвіті. Вони розуміли, що смерть була насправді воротами до вічності. Єгиптяни тим самим поважали акт смерті та шанували структуру і ритуали, пов'язані з такою людською пригодою[71].

Спостереження над смертю спричинились до виникнення філософії та теології[72]. Так виникають релігійні тексти, в яких йдеться про життя після смерті, а саме: «Тексти пірамід», «Тексти саркофагів» та «Єгипетська книга мертвих»[73].

Водночас уявлення давніх єгиптян щодо померлих не стояли на місці, а з часом зазнавали змін:

> За ранніми уявленнями померлий є безпорадним у могилі, й забезпечити йому потойбічне існування можуть тільки живі. Пізніше стали вважати, що померлий продовжує жити в могилі, і, крім потреби в їжі та напоях, прагне вибратися на денне світло, злітати на небо до богів тощо. Відчуває цю потребу вже не тіло, а матеріальний, хоч і невидимий людині, елемент, який може бути в могилі, а може й відлітати з людиною куди завгодно[74].

---

[68] Див. Жданов В. *Древнеегипетская религия* // Забияко А. (ред. та ін.), *Религиоведение. Энциклопедический словарь*. Москва 2006,308; Лебедев В. – Прилуцкий А. – Григоренко А. *История религий: учебник для академического бакалавриата*, 3.2.
[69] Див. Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*, 68.
[70] Див. Bunson M. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 144.
[71] Bunson M. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 144.
[72] Див. Лубський В. – Бурлак С. – Вороновська Л. *Релігієзнавство*. Київ 2000, 4.1.
[73] Див. Жданов В. *Древнеегипетская религия*, 309.
[74] Див. Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*, 68.

Щоб краще зрозуміти ситуацію людини після смерті згідно мислення давніх єгиптян, важливо звернути увагу на «релігійно-антропологічну концепцію чотирьох елементів природи людини»[75]. Цими елементами є:

1) фізичне тіло – Хет. Після смерті людини необхідно було здійснити муміфікацію Хет, адже без цього наступні три елементи людини не можуть безпечно існувати;

2) душа – Ба. Зображенням Ба є птах із головою людини. Ба існує навіть після смерті людини, і водночас є невіддільне від Хет. Воно може перебувати в гробниці мерця, може також покидати її, і є гарантом, що після позитивного вироку суду Осіріса, людина безпечно існуватиме у загробному житті;

3) двійник – Ка. Зображенням Ка є людина із піднятими вгору руками, зігнутими в ліктях. Ка народжується одночасно із Хет і є невіддільним від нього також у загробному житті. Ка відіграє важливу роль в проходженні померлим усіх етапів суду;

4) просвітлений дух – Ах. Зображенням Ах є чубатий ібіс. Цей елемент людина має не одразу, а лише після позитивного вироку на суді бога Осіріса[76].

Сильним було переконання, що «стан людини в загробному царстві пов'язаний зі збереженням решток тіла в цьому світі – звідси звичай бальзамувати померлих»[77]. На відміну від «Текстів пірамід», згідно «Єгипетської книги мертвих», як також і «Текстів саркофагів», не лише боги і фараони мали Ба, Ка та Ах, але кожна людина[78]. Вічність вважалася місцем призначення всіх, вона також стимулювала розвиток високого мистецтва: «Вічність була загальним місцем призначення кожного чоловіка, жінки та дитини в Єгипті. Таке переконання надихало сприйняття людей, стимулюючи їхніх митців створювати високі шедеври [...], які не мають собі рівних ніде в античному світі»[79]. Наприклад, будова пірамід, саркофагів чи храмів із твердих

---

[75] Жданов В. *Египетская книга мертвых* // Забияко А. (ред. та ін.), *Религиоведение. Энциклопедический словарь*. Москва 2006, 335.
[76] Див. Там само, 335.
[77] Кусьнеж В. *Світ Біблії*, 26.
[78] Див. Жданов В. *Египетская книга мертвых*, 335.
[79] Bunson M. *Encyclopedia of Ancient Egypt*, 144.

кам’яних порід чи металу була вираженням прагнення безсмертя; храм – це дім бога, а піраміди – сходи до неба[80].

Яким чином живі можуть допомогти померлому, описано в «Єгипетській книзі мертвих» (– prt m hrw – Вихід до світла дня[81]), яка вважається головною пам’яткою осірістської релігії і відноситься до періоду Нового царства (1551 – 1070 до Р.Х.)[82], є «головним путівником для душі в загробному житті [...] відображає процес теологічного синтезу періоду Імперії»[83].

Згідно цієї книги, після смерті доля людини залежить від вироку суду Осіріса, виправдувальний вирок якого означає отримання безсмертя[84]. Магічні формули та молитви із цієї книги мають за мету забезпечити померлій людині успіх на суді Осіріса та зважуванні серця на вагах божественної справедливості (*Маат*)[85]:

Малюнок 1. Суд Осіріса[86]

Зліва: Анубіс привів померлого у Великий Палац Двох істин. В центрі: Анубіс зважує на Вагах Істини серце померлого; на правій чаші Вагів – перо Маат, символічна «правда»; поруч з Вагами – Аммат. Бог Тот записує результат зважування і вирок. Зверху: померлий вимовляє оправдовуючу промову перед Великою Еннеадою, яку очолює бог Ра. Справа: Гор привів померлого після винесення виправдовуючого вироку до трону Осіріса. У підніжку трону в квітці лотоса – сини Гора: Імсет, Хапі, Дуамутеф і Кебехсенуф; зверху – крилате Сонячне Око (символ охорони світопорядку) з пером Маат; позаду трону – Ісіда і Нефтіда

Як пише релігієзнавець Мірча Еліаде, ця книга, перестерігаючи перед «другою смертю», звертає також увагу на важливу роль збереження пам’яті та запам’ятовування свого імені: «Із архаїчних елементів в ”Книзі мертвих” слід

[80] Див. Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*, 69.
[81] Див. Allen J. *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*. New York 2010,169.
[82] Див. Жданов В. *Египетская книга мертвых*, 334.
[83] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 56.
[84] Див. Жданов В. *Египетская книга мертвых*, 334.
[85] Див. Елиаде М., *История веры и религиозных идей*,I, 56; Жданов В. *Египетская книга мертвых*, 335.
[86] Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*,III, 133.

згадати уявлення про небезпеку ”другої смерті” (гл. 44, 130, 135-136, 175-176), про важливість збереження пам’яті (гл. 90) і запам’ятовування свого імені (гл. 25)»[87]. Такі вірування були характерні не лише для давнього Єгипту, а й для Греції та Давньої Індії[88].

Людина, яка після смерті отримала позитивний вирок суду Осіріса, названа в текстах «Єгипетської книги мертвих» окремим титулом: «*maa kheru*», що означає «переможний»[89]. Також, згідно цієї книги, незалежно від статусу людини при житті, чи це був цар, чи хтось інший, її «право на безсмертя після фізичної смерті необхідно підтвердити процедурою ”творення Маат” при житті»[90]. Книга мертвих у 125 главі подає першу оправдуючу промову померлого, яка, зокрема, полягає у ствердженні таких фактів[91]: 1) я не вчинив жодного зла; 2) я не спричинив страждання; 3) я не спричинив голоду; 4) я не вбив і т.д. Зміст цієї промови в багатьох речах нагадує одну із настанов Товита для свого сина: «Не роби іншим того, що тобі не любе» (Тов 4,15) та зміст Декалогу (Вих 20,1-17).

Якщо після двох промов померлого його серце на вагах переважило або було легшим від пера Маат, символу істини, це означало, що він сказав неправду і його очікувало велике лихо: «Ім’я грішника оголошували неіснуючим, а серце віддавали на поїдання богині Аммат [...], яка із цмоканням поїдала гріховне серце, і єгиптянин втрачав життя – тепер уже назавжди»[92]. Якщо чаші на вазі залишались без змін, це означало виправдання померлого: «Велика Еннеада урочисто оголошувала своє рішення дарувати йому вічне життя, і бог Тот записував ім’я єгиптянина на папірусі»[93].

Наступним етапом було торжественне приведення померлого до трону Осіріса, а тоді до вічного блаженства: «Опісля Гор брав померлого за руку і вів до трону свого батька – владики Підземного світу, Осіріса. Упродовж усього

---

[87] Елиаде М. *История веры и религиозных идей*,I, 56.
[88] Див. Там само,I, 56.
[89] Див. Жданов В. *Египетская книга мертвых*, 335.
[90] Там само, 335.
[91] Див. *Book of the Dead. Chapter 125A* // www.ucl.ac.uk.
[92] Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*,III, 132.
[93] Там само, 132.

часу суду Осіріс мовчки спостерігав за тим, що відбувалося. Він не приймав участі ні в допиті, ні в зважуванні серця, а лише освячував весь ритуал своєю присутністю»[94]. Далі померлого відправляли у Поля Іару, місце вічного блаженства, де на померлого «чекало таке ж життя, яким він жив на землі, але без земних тривог, смутку, потреб і турбот»[95].

Отже, для давніх єгиптян віра у загробне життя займала дуже важливе місце в їх житті. Єгиптяни боялися вічної темряви та несвідомості після смерті, яка хоч і вважалася воротами до вічності, однак не гарантувала її, адже попереду ще чекав найважливіший етап в житті померлого, – суд Осіріса. Від вироку суду залежала подальша доля померлого. Такий мотив дуже співзвучний із біблійним мотивом (див. Пс 9,8-9.17-18; Пс 75(74); Пс 82(81); Дан 7,9-10; Йоіл 4,1-2; Мт 25,31-46; Йо 5,22-27; Рим 2,2), а також те, що на суді присутній Гор, син Осіріса, який пізніше провадить померлого до трону самого Осіріса, який безпосередньо не бере участі в суді (див. Йо 5,22), а ім’я померлого записують на папірусі (див. Од 20,15; 21,27).

Отримані висновки з першого розділу дозволяють нам перейти до наступного етапу, а саме аналізу старозавітних книг, в яких виражене ставлення єврейського народу до смерті та страху перед нею.

---

[94] Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*, 133.
[95] Там само, 133.

РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СТАРОЗАВІТНИХ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ

2.1. Розбір понять «смерть» та «страх смерті»

У книзі Второзаконня читаємо: «Гляди, сьогодні я появив перед тобою життя й добро, смерть і лихо!» (Втор 30,15; див. Сир 15,17). Пізніше про це ж напишуть у Дідахе: «Є два шляхи: один – життя, інший – смерті, і між ними – велика різниця»[1]. Щоб зрозуміти, чим є смерть, євр. מָוֶת, מוּת, гр. θάνατος, важливо зрозуміти, а чим є життя, євр. חַיִּים, гр. ζωή[2]? Згідно Богословського словника Нового Завіту (*Theological Dictionary of the New Testament*), редакторами якого є Gerhard Kittel та Gerhard Friedrich, термін «життя» можемо охарактеризувати наступним чином[3]:

- життя походить від Бога, який вдихає подих життя в наші ніздрі (Бут 2,7);
- важливішим від походження життя є його відношення до Бога, який є Господом життя і смерті, має владу над книгою життя (Вих 32,32; Пс 37,9), і який, давши завіт, визначає збереження чи втрату життя через відповідь на Його слово;
- лише Бог має життя в Собі;
- життя є вищим благом (Йов 2,4; Прип 3,16), передумовою всього іншого (Проп 9,4);
- життя можна зрозуміти виключно через призму благодаті;
- життя означає самопізнання, зв’язок із світлом (Проп 11,8);
- правдиве життя – довге і щасливе; довге життя є особливою благодаттю (Бут 25,8 і далі), це нагорода за виконання заповідей (Втор 5,16 і далі);

---

[1] Дідахе, I, 1.
[2] Див. *Thanatos (2288); Zóé (2222)* // biblehub.com (05.03.2020).
[3] Див. Von Rad G. *Life and Death in the OT;* Bultmann R. *The Concept of Life in the OT;* Bertram G. *Zoe and Bios in the LXX* // Kittel G., Friedrich G. (ред). *Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume*. Grand Rapids 1985, 291-293.

• життя забезпечується не магічними ритуалами, а рішенням про послух Богові (Втор 30,15 і далі; 32,47);

• життя людини залежить не від самого хліба, але від Божого слова (Втор 8,3);

• ми маємо життя лише у вигляді кредиту, можемо лиш підтримувати його їжею та працею, для нас життя тимчасове і передбачає рух, можливість, напрям і бажання;

• життя – індивідуальне, воно є продовженням природного існування людини;

• однак життя було пошкоджене: з одного боку, було скорочене (Бут 6,3), з іншого – стало гірким через людський гріх.

Визначивши, чим є життя, можемо перейти до наступного кроку, – визначення, чим є смерть. «Навіщо живому думати про смерть? Це перша суперечність, яку зустрічає людський розум, наближаючись до цієї теми», – так починаються роздуми про смерть о. Томаша Шпідлика в книзі «Мараната»[4]. Щоб могти дати визначення поняття смерті, важливо повернутися до моменту її «народження», до того, що було на початку: «Та й дав Господь Бог чоловікові таку заповідь: З усякого дерева в саду їстимеш; з дерева ж пізнання добра й зла не їстимеш, бо того самого дня, коли з нього скуштуєш, напевно вмреш» (Бут 2,16-17). Бог, бажаючи зберегти людину від падіння у непоправне нещастя, зробив для неї страх смерті загрозою і забороною, – так написав Папа Анастасій II у листі до єпископів Галлії[5].

Аналізуючи статті таких авторів, як Von Rad, Bultmann та Bertram, термін «смерть» можемо охарактеризувати наступним чином[6]:

• відділення від Бога-життя є правдивим жалом смерті. Якщо життя приходить із відносин з Богом, смерть характеризується відсутністю таких відносин;

---

[4] Шпідлик Т. *Мараната*. Київ 2013, 107.

[5] Див. Дюмулен П. (ред.). *Христианское вероучение. Догматические тексты учительства церкви (III-XX вв.)*. Санкт-Петербург 2002, 171.

[6] Див. Von Rad G. *Life and Death in the OT*, 292; Bultmann R. *The Concept of Life in the OT*, 292; Bertram G. *Zoe and Bios in the LXX, 292-293*.

• хоча Бог завжди управляє вищими сферами, до яких він може вихопити праведних (Бут 5,2 і далі; 2 Цар 2,9-11), виконання обіцяного заповіту очікується після смерті (Пс 16,9-10; 49,16; 73,23 і далі, Йов 19,25);

• найгірше страждання – «до смерті», смерть закінчує життя;

• життя індивідуальне, а смерть – зрівнює (Йов 3,19);

• смерть припиняє усі справи, тому слід використовувати життя розумно.

Смерть входить в людську історію, вона «приходить як "природний" наслідок відмови від дару життя»[7]. Апостол Павло в листі до римлян показує причинно-наслідковий зв'язок між гріхом одного та початком царювання смерті, яка перейшла на всіх людей (див. Рим 5,12.17а). Відповідно, «коли влада смерті виявилась над людиною, то людина відчула в смерті ворожу силу»[8]. Вже в книзі Второзаконня читаємо, що Господь появив перед людиною життя і смерть, благословення і прокляття, і закликає вибирати життя шляхом послуху Божим заповідям (див. Втор 30). Відповідно вибір смерті, непослуху Богові, є вибором проти Божої волі.

Смерті почали надавати певні образи[9]:

- пастуха грішників у шеолі (Пс 49,15);
- Божого ангела-винищувача (Вих 12,23; 2 Сам 24,16; 2 Цар 19,35);
- всемогутнього слова Божого, як невблаганного воїна (Муд 18,15-16);
- постачальника ненаситного шеолу (Прип 27,20; Іс 5,14);
- тої, що продирається через вікна, входить в палати і вигублює (Єр 9,20).

Але чого стосується ця смерть? У Католицькому Біблійному словнику (*Catholic Bible Dictionary*), редактором якої є Scott Hahn, написано про момент гріхопадіння, що «Адам і Єва ще не померли фізично в той день. Їхня смерть була духовною смертю, неминучим результатом "смертного гріха" (ККЦ 1855-61) і попередником смертності їхніх тіл. Так як є природне і надприродне життя, отже є природна смерть і надприродна»[10]. Таке розуміння смерті

---

[7] Шпідлик Т. *Мараната*, 111.
[8] Grelot P. *Смерть* // Леон-Дюфур К. та ін. (ред.). *Словник біблійного богослов'я*. Львів 1996, 754.
[9] Див. Там само,754.
[10] Hahn S. *Death* // Hahn S. (ред). *Catholic Bible Dictionary*.New York-London-Toronto-Sydney-Auckland 2009, 205.

можемо взяти зі слів Ісуса Христа до Марти, сестри Лазаря: «Я – воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши – житиме! Кожен, хто живе і в мене вірує, – не вмре повіки. Віриш тому?» (Йо 11,25-26).

Також, згідно давнього переконання ізраїльтян, «немає справжнього життя поза тілом»[11], воно тоді є лише тінню життя[12]. Подібно вважав William Most, кажучи, що євреї щодо людини мали два важливих судження, які не могли до кінця поєднати, але визнавали обидва: 1) людина – це єдність; 2) після смерті людини існує якесь продовження існування[13].

Місцем для такого життя, згідно давньоєврейських уявлень, вважався шеол[14]. Як пише Володимир Кусьнєж, «Євреї вірили, що після смерті людина повністю не зникає. Вона продовжує (швидше якимось невизначеним способом) існувати у шеолі – місці перебування померлих. Але в шеолі вже немає радощів життя. Щонайбільше, на людину там чекає певний «сурогат» земного існування»[15]. Тим не менше, існувала надія, що навіть там Господь своїх людей не залишить (Пс 16,9-10) і настане визволення з шеолу (Пс 49,16; 1 Сам 2,6), і також що останнє слово буде не за смертю, а за Богом, який навіки знищить її (див. Іс 25,8; 26,19; Єз 33-36; 37,13-14; Дан 12,2; 2 Мак 7,23)[16]. Про це також пише апостол Павло у посланні до Коринтян: «Знищений буде останній ворог – смерть» (1 Кор 15,26).

Досвід визволення Ізраїля Господом від різноманітних земних ворогів є немов би прообразом визволення від останнього ворога, смерті, як наприклад боротьба і перемога Ізраїля проти Амалека, коли Мойсей стояв на горі з піднятими руками (див. Вих 17,8-16), чи боротьба і перемога Давида над Голіатом (див. 1 Сам 17), чи досвід Ісуса, сина Сираха, який в небезпеці власної смерті від ворогів пригадує про визволення тих, які надіються на Господа, про

[11] McWilliam-Dewart J. *Death and Resurrection. Message of the Fathers of the Church 22*. Wilmington 1986, 16.
[12] Див. Там само,16.
[13] Див. Most W. *Commentary on Sirach/Ecclesiasticus*, Chapter 14 // catholicculture.org (10.03.2020).
[14] Див. Hahn S. *Death*, 206.
[15] Кусьнеж В. *Світ Біблії*, 81.
[16] Див. Hahn S. *Death*, 206.

те, як Господь спасає від рук ворожих, і благає Всемогутнього про рятунок, який отримує (див. Сир 51,1-11).

Бачимо, що невідворотність смерті кожної людини лиш виявляє, яким жаданим є благо життя, бо вона протилежна бажанню жити[17], протилежна волі Божій щодо нас, адже Господь сотворив нас для життя, а не для смерті (див. Лк 20,38). Блаженніший Любомир Гузар визнавав страх перед смертю природним, адже ті, що живуть, не хочуть помирати, і вказував на важливість нашої віри у сприйнятті смерті: «Я думаю, що це природно для людини, – боятися смерті. Все, що живе, не хоче вмирати. Людина може сприйняти смерть, якщо її віра є сильна, що після того, скажім, земського кінця, є продовження»[18]. В смерті людина бачить загрозу своєму існуванню, тому перспектива смерті викликає у неї страх[19].

Наступним нашим кроком є дослідити, що говорять про смерть та страх смерті мудрісні книги Святого Письма, а саме: книга Ісуса, сина Сираха, книга Мудрості та 2 книга Макавеїв.

2.2. Книга Ісуса, сина Сираха, і страх смерті

У каноні Старого Завіту маємо 7 второканонічних книг, а саме: Товита, Юдити, Варуха, Мудрості, Ісуса, сина Сираха, та 1 і 2 Макавеїв. Ці книги представляють нам останній етап розвитку Старого Завіту та з перспективи часу перечитують заново попередні книги, через що є дуже цінними[20]. Для дослідження обрано ті книги, які представляють останній етап розвитку думки Старого Завіту та найбільше допоможуть нам розкрити тему дипломної роботи: книга Ісуса, сина Сираха, книга Мудрості та Друга книга Макавеїв. Окремо ми ще розглянемо книгу пророка Даниїла, яка також представляє цей останній етап розвитку Старого Завіту, і велике місце у якій виділено для представлення віри у воскресіння мертвих.

---

[17] Див. Grelot P. *Смерть*, 754-755.
[18] *До 85-річчя з дня народження Бл. Любомира (Гузара). Страх смерті* // zhyve.tv (24.02.2018).
[19] Див. Горелов А. *Смерть* // Задворный В. (гол.ред). *Католическая энциклопедия*. *Том IV*. Москва 2011, 901.
[20] Див. Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха* // *Міжнародний Біблійний коментар*. *Том 3*. *Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 230; Вільчес Х. – Ейнікель Е. *Книга Мудрости* // *Міжнародний Біблійний коментар*. *Том 3*. *Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 207.

«Книга Сираха – це безцінне джерело, що дає розуміння передумов юдаїзму в часи пізнього Другого Храму і бачення того, що було новизною, яку впроваджував Ісус та первісне християнство»[21]. Ця книга разом із книгою Мудрості «суттєво розширює антологію біблійної повчальної літератури»[22], вони відносяться до мудрісної літератури, яка «була міжнародним явищем в античному світі»[23]. Часто біблійні тексти порівнюють з іншими текстами, зокрема з Єгипту та Месопотамії, знаходячи паралелі, однак біблійна мудрість має свій індивідуальний слід[24].

Книга Ісуса, сина Сираха, була написана єврейською мовою в Єрусалимі близько 180 року до Різдва Христового[25]. Вона, хоч і написана єврейською мовою, не увійшла до єврейського канону Святого Письма, але цитати з неї присутні в Талмуді та творах рабинів[26]. Ім'я автора вказане в самій книзі: «Розумне й розсудливе повчання виписав у книзі цій Ісус, син Сираха, сина Єлеазара, з Єрусалиму, ізливши дощем свого серця мудрість» (Сир 50,27). Близько 117 року до Різдва Христового онук автора переклав у Єгипті цю книгу на грецьку мову, і цей переклад визнаний Церквою канонічним[27].

На початку слід зауважити, що син Сираха не писав книгу із систематичної теології, навпаки, він подав читачам, які потребують проводу, базовані на Святому Писанні, а особливо на Приповідках, роздуми та афоризми[28]. Натхненний автор використовує багатство літературних форм, зокрема прислів'я, хвалебні гімни, порівняння, автобіографічні розповіді, молитви-прохання, часто укладаючи їх в розділи по 22 рядки відповідно до числа літер єврейського алфавіту[29]. Син Сираха у своїй книзі торкається дуже багатьох тем, зокрема роздумує про премудрість, довіру до Бога, добро та зло, багатство та бідність, друзів і ворогів, життя і смерть. Узагальнюючи зміст книги, можна її

---

[21] Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 230.
[22] Там само,230.
[23] Murphy R. – Carm O. *Introduction to Wisdom Literature* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 143.
[24] Див. Там само,143.
[25] Див. *Ключ к пониманию Св. Писания*. Bruxelles 1982, 159; Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 229.
[26] Див. Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 230; *Ключ к пониманию Св. Писания*, 159.
[27] Див. *Ключ к пониманию Св. Писания*, 159; Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 229-230.
[28] Див. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 75.
[29] Див. Di Lella A. *Sirach* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 162-163.

вчення розподілити на 4 напрямки: релігія, мораль, манери, поради розсудливості[30]. До першого блоку, який стосується теми дослідження, входять наступні теми: Бог, одкровення, гріх, напередвизначення, сатана, спасіння, жертва, свята, молитва, ангелологія, есхатологія, доктрина Сираха про мудрість[31]. Син Сираха широко використовує тексти книг Святого Письма «як джерело лексичного розмаїття і сталих виразів, які він потім застосовував, поєднуючи їх у незвичайний спосіб [...], що є гарним прикладом біблійного діалогу і міжтекстових зв'язків»[32], наприклад[33]:

1) четверта заповідь Господня: Вих 20,12; Втор 5;16 – Сир 3,1-16;

2) людина: Бут 1,26-31; 2,7-25 – Сир 17,1-15;

3) сотворений світ: Бут 1,1-19 – Сир 43,1-26;

4) смерть: а) Іс 38,10-14 – Сир 41,1; б) Йов 3,1-23; Тов 3,6; Єр 20,14-18 – Сир 41,2; в) Пс 89,49 – Сир 41,3; г) Йов 20,10 – Сир 41,6; ґ) Втор 27,26; 30,19; Йов 20 – Сир 41,8-9; д) Сир 41,10 – Бут 3,19.

А цілі глави 44-50,21, тобто 7 глав з книги сина Сираха присвячені похвалі безлічі праведників Старого Завіту. Тим не менше, Книга Ісуса, сина Сираха, не є чітко структурованою книгою, в якій розкриття різних тем відбувається у певному логічному порядку (за винятком 44-50 глав), відповідно одна конкретна тема може бути представлена у багатьох главах в різних місцях[34].

Проаналізувавши вчення натхненного автора про смерть та страх перед нею, можемо зібрати їх у логічному порядку наступним чином:

- добро і зло, життя і смерть, убозтво і багатство, здоров'я і благословення – від Господа (11,14; 34,17), смерть є протилежністю до життя (33,14а), це Його вирок для кожного тіла (17,30; 41,4), вона створена для покарання (39,29), створена для беззаконних (40,8-10), померти смертю відвіку присуджено (11,19; 14,17), людського життя дні пораховані (37,25а), смерть не забариться (14,12),

---

[30] Див. Witton T. *Sirach, Book of* // Orr J. (ред). *The International Standard Bible Encyclopedia*. Harrington 2014, IV. Teaching.
[31] Там само,IV. Teaching.
[32] Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 230.
[33] Частину посилань взято із книги: *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*. Брюссель 1973.
[34] Див. Di Lella A. *Sirach*, 163; Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 228.

всі повернуться до спільної неньки (40,1; 41,10а), для Господа легко за дня смерті відплатити людині за її вчинками (11,26), Він знає, що кончина людей жалюгідна, тому і помножив Своє прощення (18,12);

- хто Господа страхається, той у день смерті стане блаженним і благословенним (1,13; 48,11), наприклад улюблений Господом Самуїл (46,13), на означення смерті якого натхненний автор вживає вираз «вічний спочинок» (46,19), сон (46,20), а кінець грішників страшний, нечестивим аж до аду нема виправдання (9,11-12; 41,10б), їхній кінець у вогні, у прірві пекельній (21,9-10), їх спадщина: гади, звірі, черва (10,11; 19,3); водночас син Сираха пише, що людину Господь залишив у руці свого власного рішення, перед нею на вибір життя і смерть (15,14-17; 37,17-18);

- зі смертю тісно пов'язаний ад, шеол (48,5; 51,6б), смерть не забариться і рішення аду нам не відкрито (14,12), в аді не шукають насолоди (14,16), не хвалять Всевишнього (17,27-28), не докоряють життю (41,4), після смерті пророк Самуїл перебував під землею (46,20); водночас Єзекія цареві продовжив життя (48,23), а Ілля словом Господнім воскресив померлого із аду (48,4-5);

- думки дітей Адама – сердечний страх, міркування про день смерті (40,1-2), повсюди страх смерті, від царя до бідака (40,3-4), щоб не зазнати страхіть смерті, слід триматися подалі від того (від людини), хто має владу вбивати (9,13); тим не менше перед присудом смерті автор закликає не мати страху, бо це вирок Господній для всіх (41,3-4), гірка думка про смерть для безжурної людини, в достатках (41,1), а благий присуд смерті для вбогої і безсилої людини, що про все має журитись (30,17; 41,2);

- слід чинити добро ще перед смертю (14,13-16; 18,22), пам'ятати про неї (7,36; 8,7; 14,12; 38,20-22), бо так не грішитимеш (7,36), не радітимеш, коли хтось умирає (8,7), перестанеш ворогувати і залишатимешся при заповідях (28,6); водночас пам'ять про праведника не пропаде (30,4-5; 39,9-11; 41,13; 44,1-15), а хто радіє падінню побожних, зазнає мук ще перед смертю (27,29);

- мертва людина втратила світло і спочиває (22,11), з собою спадщину не візьме (11,18-19; 33,24), дух її вийшов (38,23), щойно при смерті людину

пізнають, діла її об'являються (11,26-28), їй не треба відмовляти у ласці (7,33), над ним слід плакати і справляти жалобу 7 днів (22,11-12), тіло поховати згідно звичаю і не занедбувати могили (38,16б); водночас Самуїл та Єлисей пророкували навіть після смерті (46,20; 48,13-14);

- в небезпеці власної смерті від ворогів автор пригадує про визволення тих, які надіються на Господа, про те, як Господь спасає від рук ворожих (51,1-8), і благає Всемогутнього про рятунок (51,9-10), який врешті отримує (51,11).

Як пише професор Alexander A. Di Lella, в час життя сина Сираха вважалося, що дотримання заповідей Господніх приносить довге життя і матеріальний добробут, а недотримання, тобто гріх, – лиха і ранню смерть[35]. Також, на думку цього дослідника, панувала доктрина, яку називають «девтерономічна теологія відплати», відповідно до якої «нагороди і покарання після смерті навіть не розглядалися»[36]. Після смерті усі люди, і святі і грішники, потрапляли до шеолу, з якого не можна вийти, воскреснути, і в якому вони відділені від Бога, і, відповідно, слід шукати сповнення сенсу існування лише в часі життя на землі[37]. В шеолі, як пише син Сираха, людина не може прославляти Господа (Сир 17,27-28), а «для ізраїльтян життя без поклоніння і хвали Богові було абсолютно безглуздим»[38], про що писав німецький богослов Gerhard von Rad: «Хвала – це найхарактерніший спосіб існування людини: прославляння і не прославляння співвідносяться як життя і смерть: хвала стає найбільш елементарним «знаком життя», яке існує»[39].

Тому тут можемо застосувати слова псалміста, який взиває до Господа: «Яка користь з моєї крові, з того, що в могилу зійду? Чи буде прославляти тебе порох, чи буде сповіщати твою вірність?» (Пс 30(29),10). Людина після смерті не може хвалити Бога, тому перед обличчям смерті ставить собі це запитання, на яке Старий Завіт на цьому етапі розвитку одкровення дає лиш часткову

---

[35] Див. Di Lella A. *Conservative and Progressive Theology: Sirach and Wisdom // The Catholic Biblical Quarterly. Vol. 28* (1966), 143-144.
[36] Там само,144.
[37] Див. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 84.
[38] Там само,84.
[39] Von Rad G. *Old Testament Theology: The Theology of Israel's Historical Traditions*. London 2001, 369-370; Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 84.

відповідь: псалміст надіється на Боже милосердя, на вирятування від смерті: «Почуй, о Господи, і змилуйсь надо мною! Господи, прийди мені на допомогу!» (Пс 30(29),11).

Важливо зауважити, що, згідно досліджень різних версій тексту, в оригінальному тексті сина Сираха, написаному на івриті, простежується «девтерономічна теологія відплати», а грецький переклад вже містить натяки на відплату після смерті (див. Сир 7,17б; 48,11б), адже онук Сираха, який переклав текст із єврейської на грецьку мову, як ми згадували на початку, вже знав книгу Даниїла і її вчення про воскресіння праведних та долю відступників-євреїв (див. Дан 12,1-2)[40]. Хоч, наприклад, Thomas Witton стверджує, що Книга Сираха не містить жодних згадок про життя по смерті, про воскресіння, і вказує лише на присутність нагороди чи покарання в цьому житті[41]. Jeremy Corley також вважає, що син Сираха закликає прийняти смерть через те, що вона є божественною постановою (14,17; 17,1-2; Бут 2,17; 3,19), а не через надію на воскресіння[42]. Стосовно часу виникнення віри у відплату по смерті, то William Most називає II ст. до Різдва Христового, коли євреї під впливом греків та смертей мучеників за Антіоха IV вже мали розуміння людини як душі і тіла, хоча це прийняли не всі євреї, але прийняли, зокрема, фарисеї[43].

Парадоксальним є той факт, що зло смерті для немічних виступає тут добрим[44]. Професор Alexander A. Di Lella порівнює текст Сир 41,1-4 про 3 випадки смерті із уривком книги Йова 21,23-26; «гірку» смерть із уривком першої книги Самуїла 15,32; стих 41,1 відносить до людей мудрих, які не заслуговують померти передчасно; стих 41,2а про присуд смерті порівнює з стихом 14,12 та Проп 12,1-6[45].

Як пише професор Patrick W. Skehan, син Сираха у стиху 40,1 приписує Богові важке життя кожної людини, а його онук, перекладаючи текст на

---

[40] Див. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 86.
[41] Див. Witton T. *Sirach, Book of*, IV. Teaching, Religion: (11) Eschatology.
[42] Див. Corley J. *The Book of Sirach* // Durken D. (ред). *New Collegeville Bible Commentary: One Volume Hardcover Edition*. Collegeville 2017, 723.
[43] Див. Most W. *Commentary on Sirach/Ecclesiasticus*, Chapter 14.
[44] Див. Corley J. *The Book of Sirach*, 723.
[45] Див. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 473.

грецьку, Бога вже тут не згадує[46]. Також стих 40,2 в перекладі проф. о. Івана Хоменка перекладений так: «Їхні думки, сердешний страх – міркування про майбутнє, про смерти день», а Patrick W. Skehan подає такий переклад: «Його думки, страх у його серці, і його стривожені передчуття до дня, коли він помре» (*His thoughts, the fear in his heart, and his troubled forebodings till the day he dies*), вказуючи, що *till the day = heos hemeran*[47], тобто ставить наголос, що страх до дня смерті, а не стосовно дня смерті, хоча у стиху 40,5 далі йде мова про *terror of death*, тобто жах смерті, і A. Di Lella порівнює його із псалмом 55,5[48].

Провівши аналіз тексту книги Ісуса, сина Сираха, та коментарів на цю книгу, можемо сказати, що її єврейська версія, написана сином Сираха та грецька, перекладена онуком, не є на 100 % ідентичними, зокрема, коли мова йде про «девтерономічну теологію відплати». Віра в існування загробного життя в час сина Сираха існувала, а от віра у відплату по смерті розвинулась згодом, її нам представив, зокрема, онук Сираха, у грецькій версії тексту. Смерть тут розуміється як вирок Господній для кожної людини. Проте автор чітко розрізняє смерть праведних і смерть безбожних, і навіть вказує, що сприйняття смерті може залежати від того, яким є становище людини на землі, повним сили чи безсилим. Дійсністю, з якою зустрічалась людина після смерті, є шеол, в якому не шукають ні насолоди, ні не хвалять Бога, а прослава Бога була невід'ємною частиною для євреїв. Син Сираха згадує у своїй книзі жах смерті, але немовби закликає визволитись від нього через прийняття факту, що смерть – це вирок Господній для кожного. Бачимо також, що мови про сатану і його зв'язок із смертю, тут ще немає. Тому важливо дослідити, що кажуть нам про страх смерті наступні книги – Мудрості та 2 Макавеїв.

2.3. Книга Мудрості і страх смерті

Згідно досліджень, книга Мудрості написана грецькою мовою в останній половині 1 століття до Різдва Христового, і, відповідно, є останньою книгою

[46] Див. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira*, 469.
[47] Див. Там само,462 465.
[48] Див. Там само,462;470.

Старого Завіту[49]. Ця книга не входить до єврейського канону Біблії, але в Католицькій Церкві вона вважається канонічною[50].

Міжнародний біблійний коментар подає, що «Книга Мудрості – це “перечитування” Старого Завіту (єврейської Біблії), які здійснив юдей з діаспори на зорі християнської ери»[51]. Хоч у заголовку книги згадується ім’я Соломона – *Sophia Salomonos* – однак сучасні дослідження його авторство не підтверджують, ймовірно, що автором був єврей, який жив у Єгипті, ймовірно в Олександрії, і добре знав грецьку мову, культуру, філософію[52], хоч і надалі «дискутується можливість колективного авторства»[53].

Книга Мудрості складається із 19 глав, існує різноманітний її поділ на частини, одні автори виділяють чотири частини[54], інші три[55], ще інші дві[56], тим не менше, для дослідження є важливим не поділ на частини, але радше тематика книги. Автор Книги Мудрості добре знає Святе Письмо, в якому завдяки плідним роздумам знаходить відповіді на важливі запитання[57], він «не практикує алегоричного тлумачення Писання, але використовує багатий репертуар переказів біблійних текстів, які носять характер тлумачення»[58], наприклад[59]:

1) неминучість покарання для грішника: Вих 16,2.7-9; Пс 7,10; Єр 4,18; 11,20; 17,10; – Мудр 1,6-11;

2) життя і смерть: Бут 5,24; Вих 57,2 – Мудр 4,7-20; Єз 18,23.32; 33,11; – Мудр 1,12-15; Єр 9,24 – Мудр 15,3; Вих 14,22-30 – Мудр 19,5;

---

[49] Див. Wright A. *Wisdom* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 167; Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 205-206.
[50] Див. Reese J. *Wisdom of Solomon* // Metzger B. – Coogan M. (ред). *The Oxford Companion to the Bible*, New York 1993, 803; Murphy R. – Carm O. *Wisdom of Solomon* // Freedman D. (ред та ін). *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Grand Rapids 2000, 1382.
[51] Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 207.
[52] Див. Wright A. *Wisdom*, 167; Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 205.
[53] Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 519.
[54] Див. Reese J. *Wisdom of Solomon*, 803-804.
[55] Див. Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха*, 207; *Ключ к пониманию Св. Писания*, 149-150; Мень А. *Библиологический словарь*. *Том 2*: К-П. Москва 2002, 487; Murphy R. – Carm O. *Wisdom of Solomon*, 1383.
[56] Див. Wright A. *Wisdom*, 170-171; Witton T. *Wisdom of Solomon, The* // Orr J. (ред). *The International Standard Bible Encyclopedia*. Harrington 2014, III. Contents.
[57] Див. Wright A. *Wisdom*, 168.
[58] Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 516.
[59] Частину посилань взято із книги: *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*. Брюссель 1973.

3) цар Соломон і молитва про мудрість: 1 Цар 3 – Мудр 7,1-21;

4) персонажі Старого Завіту: Бут 1,26-28; 4,3-8; 11,1-9; 12,1-3; 19,2.16.26; 28,13-15; 37,25-36; Вих 3,7-10; 12,37 – Мудр 10;

5) глави 11:2-19:22 є спогадом про Вихід Ізраїля з Єгипту (Вих 17,1-7 – Мудр 11,1-14; Вих 8,3.24; 10,12-15; 16,13 – Мудр 16,1-4; Вих 12,29-30; 14,5-9. 19-22; 21,31-33 – Мудр 19) і переказом цих подій та мають риси мідраша[60].

Основні теми, яких торкається автор, є мудрість, праведність і безбожність, життя і смерть, ідолопоклонство, різниця між ізраїльтянами та їх ворогами[61]. Якщо узагальнити ці теми, то вони стосуються таких напрямів: теології, антропології, сотеріології, антропології, деонтології та гамартіології[62]. Для дослідження важливі усі тексти книги, в яких ідеться про смерть та страх перед нею. На основі аналізу тексту самої книги, можемо зібрати її вчення на цю тему у логічному порядку наступним чином:

- Бог сотворив кожну людину безсмертною (2,23), воно робить нас близькими до Бога (6,19а), існує в поєднанні з мудрістю (8,17б), корінь безсмертя – знати Божу могутність (15,3б), запорука безсмертя – послух законам мудрості (6,18б), через мудрість людина осягає безсмертя і залишає вічний спомин про себе (8,13);

- смерть не сотворена Богом (1,13а-14а), Він не радіє зі смерті живих (1,13б), творіння світу спасенні і царства смерті на землі немає (1,14б), вона увійшла у світ через заздрість диявола (2,24а), і ті, що йому належать, досвідчать її (2,24б), водночас влада над життям і смертю залишається у Бога (16,13а), Він зводить до аду і має владу вивести звідти (16,13б), Його слово із неба має владу сповняти смертю (18,14-16а), а людина через свою злобу може вбити іншу людину, але не має влади над її духом, ані з аду не може звільнити її душу (16,14);

- грішне життя провадить до смерті (1,12; 19,1-5), накликає її (1,16; 12,20а), смерть – як кара для безбожних (18,11-13; 19,4-5), які кажуть, що

[60] Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 517.
[61] Див. Witton T. *Wisdom of Solomon, The*, III. Contents.
[62] Див. Там само,VI. Teaching.

народжені випадково, що їх життя коротке і журливе, визнають безповоротність смерті, після якої їх життя промине як сліди хмари, і не знають про такого, хто міг би визволити з аду (2,1-5), вважають, що слід насолоджуватись життям, ні на що не зважати (6-19), вони засліплені злобою, бажають засудити праведника на ганебну смерть (2,20-21), не знають таємних судів Божих, не вірять у відплату по смерті (2,22), але настане день обрахунку їхніх гріхів, які їх звинуватять (4,20), вони будуть покарані Богом, перебуватимуть у болях і пам'ять про них загине (3,10.19; 4,19; 17,20), Господь із них сміятиметься (4,18б), також діти перелюбу як передчасно помруть, не матимуть надії, ані втіхи у день вироку (3,18), а душі праведних у Божій руці (3,1а), і хоч в очах людей вони покарані, їх надія безсмертна (3,2-4; 4,14-15.17-18а), кончина справедливих щаслива (2,16), праведників їх не спіткає мука (3,1б), вони у мирі, знайдуть спокій (3,3б; 4,7), за короткого часу стали досконалими (4,13.16б), вони, потерпівши трохи, зазнають великих благодійств (3,5а), отримають нагороду за свою святість, в час їхніх відвідин вони засяють (2,22, 3,7-8), бо Бог їх випробував і визнав достойними Себе (3,5-6, 4,14а), Він полюбив праведника і переніс його від грішників подалі (4,10), від загрози лукавства і хитрості (4,11-12.14а), праведник покійний осуджує безбожників живучих (4,16а), праведники перебуватимуть в любові при Бозі (3,9; 4,15), водночас і праведників також спіткала смерть у пустині (18,20);

- натхненний автор визнає свою смертність та смертність інших людей (7,1а; 9,14а; 15,17а), згадує жалобу і плач єгиптян над гробами своїх померлих (19,3), вказує, що зарання померла дитина викликає у батька передчасний смуток (14,5а), а страх називає занехаянням допомоги від розуму (17,11).

Книга Мудрості, коментуючи книгу Буття (див. Бут 1,26-27; 2,7; 3,1-7; 5,1) вказує, що Бог сотворив людину безсмертною, «за образом власної природи» (Мудр 2,23б), а смерть привела у світ заздрість диявола (2,24а). У книзі Буття сказано, що Бог перестеріг людину перед куштуванням плоду із дерева пізнання добра і зла, бо це обернеться для неї певною смертю: «з дерева ж пізнання добра й зла не їстимеш, бо того самого дня, коли з нього скуштуєш,

напевно вмреш» (Бут 2,17). Цей стих одразу вказує на кілька речей[63]: 1) свободу людини; 2) безсмертя людини; 3) Бога як того, хто визначає, що є злом, а що добром. Далі описано момент спокушування людини змієм та гріхопадіння, який коментує книга Мудрості, і тоді є важливі для нашого дослідження слова, які відображають зовсім інший бік смерті після гріхопадіння: «І сказав Господь Бог: Оце чоловік став, як один з нас, знаючи добро і зло. Тож тепер, аби лишень він не простяг своєї руки й не взяв ще й з дерева життя, а з'ївши, не став жити повіки!» (Бут 3,22). Найгірше, що могло статись після гріхопадіння – це жити вічно з гріхом. Те, що Бог це не допускає, щонайменше зупиняє гріх. Життя може бути вічним, але не гріх та смерть.

Далі книга Премудрості Соломона вказує її читачам на життя після смерті, особливо у главах 1,1-6,21, не базуючись на грецькому дуалізмі тіла та душі (хоч Addison Wright[64] припускає, а Thomas Witton[65] з посиланням на книгу Муд 1,4; 8,19 і далі; та 9,15 стверджується, що це стало йому в допомозі), тобто говорить не про безсмертя ψυχή, ані про воскресіння тіла, але про надію праведних після смерті не бути забутими і перебувати у Божій руці (Муд 3,1.9)[66]. З цим Wright погоджується, вказуючи, що мислення автора є єврейським, бо він вірить у безсмертя як дар Божий для праведників, а не як необхідність природи душі[67]. Такий погляд, як пише професор Silvia Schroer, «руйнує традиційні ізраїльські уявлення про смерть і шеол, що спостерігається повсюди в юдаїзмі діаспори з його різноманітними уявленнями про загробне життя та есхатологічними поглядами»[68].

Важливе місце в книзі займає очікування Божого суду, часу остаточної винагороди праведникам та безбожникам, δίκαιοι та ἀσεβείς, а заклик перед близькою кончиною насолоджуватися усіма радощами, які дає життя, тут

---

[63] Див. Герц Й. (ред). *Пятикнижие и Гафтарот*. Москва 1999, 18.
[64] Див. Wright A. *Wisdom*, 169.
[65] Witton T. *Wisdom of Solomon, The*, VI. Teaching, 2. Anthropology.
[66] Див. Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 525; Janowski B. *Death, Dying. II. Hebrew Bible/Old Testament* // Encyclopedia of the Bible and Its Reception, vol. 6. Berlin-Boston 2013, 361.
[67] Див. Wright A. *Wisdom*, 169.
[68] Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 525-526; див. Wright A. *Wisdom*, 169.

трактується як угода зі смертю[69]. Божий суд, про який тут іде мова пригадує нам принцип божественної справедливості Маат у єгиптян та про божественний закон Ме у шумерів, про що ми згадували у першому розділі. В Ізраїльтян тим, що відповідає Маат та Ме можемо назвати суд і справедливість (див. Бут 18,19; 2 Сам 8,15; 1 Цар 10,9; 1 Хр 18,14; Іс 56,1-2), מִשְׁפָּט (mishpat) та צְדָקָה (tsedaqah)[70]. Про цю подібність згадує Еріх Ценгер у книзі «Введення в Старий Завіт»:

> Цей споконвічний порядок, керуючий богами і світом, шумери називають «Ме», єгиптяни – «маат», а ізраїльтяни – «цедака». Мистецтво життя, згідно з вченням премудрості, полягає в тому, щоб розпізнати в перебігу життя всеосяжний порядок і зміцнювати цей порядок, творячи праведність (аксіома: праведність створює «шалом» – «щастя, мир»)[71].

Вперше в традиції Ізраїля Книга Мудрості, на думку Silvia Schroer, говорить про суд над мертвими, про нагороду і покарання не тут, на землі, але після смерті, вона розвиває найперше ідеї з книги пророка Ісаї (див. Іс 54,1; 56,3-5)[72]. Хоча наслідком такого розуміння, за словами Silvia Schroer, є: 1) релятивізація важких моментів життя (наприклад бездітності), а благочестя земного життя стає радикально «безкорисним», тобто «даром» (див. Йов 1,9); 2) виникнення небезпеки втішатися тим, що буде після смерті[73].

Як читаємо в книзі Мудрості, смерть не сотворена Богом, і Богу не приємна смерть живих (Мудр 1,13). «Оскільки все, що створив Бог, справедливо, а справедливості (праведності) личить незнищенність та безсмертя, то і смерть (як *conditio humana*) не є справжньою смертю. Але ті, хто знаючи про неминучу смерть, веде безбожне життя, зазнають якраз остаточної смерті. Вони зникнуть, а праведники будуть жити вічно»[74].

---

[69] Див. Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 526.
[70] Див. *mishpat (4941); tsedaqah (6666)* // biblehub.com (30.05.2020); Лопухин А. (ред.). *Толковая Библия. Ветхий Завет*. Том IV: *Пророческие книги. Книга пророка Исаии*. Москва 2009, 362.
[71] Ценгер Е. *Своеобразие и значение премудрости Израиля* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 432. Цит. за: Герасимчук В. *Литература мудрости Ветхого Завета и Древнего Ближнего Востока* // Богомыслие 23 (2018), 33.
[72] Див. Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона*, 525.
[73] Див. Там само,525.
[74] Там само,526.

Отже, книга Мудрості, говорячи про початки сотворення людини, вказує, що Бог сотворив її безсмертною. Але безсмертя, згідно коментарів, – це є дар Божий для праведників. Далі автор чітко розрізняє Бога, який несе життя і диявола, який несе смерть. Тим не менше, Господь не втратив над усім владу, він може як вияв покарання погубити, сповнити смертю. Тут також присутній чіткий розподіл між праведними людьми та безбожними, на перших чекає нагорода за святість, а другі перебуватимуть у болях, і пам'яті про них не стане. Про страх перед смертю тут прямо не сказано, однак можемо зробити висновок, що її мають боятися особливо безбожні, бо настане суд Божий по смерті.

2.4. Друга книга Макавеїв і страх смерті

Перша і Друга книги Макавеїв не належать до мудрісних книг і не є частиною єврейського канону[75], але є канонічними книгами в Католицькій Церкві[76], вже у IV-V столітті вони були у переліку біблійних книг Церкви[77], і важливі для нас «історичною інформацією та богословськими інтерпретаціями, які вони дають про осіб та події єврейської історії упродовж другого століття до Різдва Христового»[78]. Для дипломної роботи джерелом інформації про смерть та страх перед нею є Друга книга Макавеїв.

У книзі «Введення в Старий Завіт», під редакцією Еріха Ценгера, зазначено, що 2 книга Макавеїв, в сучасному її вигляді, була написана грецькою мовою (за винятком 1,1-10а та 1,10б-2,18) приблизно в кінці другого століття до Різдва Христового[79]. Як пише сам її автор, який, можливо, належав до антіохійської єврейської діаспори[80], основні відомості для своєї історії він черпав із п'яти книг Ясона Киренейського (2 Мак 2,19-32), сучасника Юди

---

[75] Див. Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв* // *Міжнародний Біблійний коментар*. *Том 2. П'ятикнижжя та історичні книги.* Київ 2017, 512.
[76] Див. Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв*, 534; Энгель Г. *Книги Маккавейские* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 411.
[77] Див. Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв*, 513; McEleney N. *1-2 Maccabees* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 137; Энгель Г. *Книги Маккавейские*, 411.
[78] Harrington D. *Maccabees, First and Second Books of* // Freedman D. (ред та ін). *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Grand Rapids 2000, 837.
[79] Див. Энгель Г. *Книги Маккавейские*, 421;429.
[80] Див. Там само,426.

Макавея (175-160 рр. до Різдва Христового)[81]. Користуючись цими п'ятьма книгами, він подає коротку їх версію із добавленням своїх відступів-роздумів[82], «і підпорядковуючи розташування матеріалу своїй власній цілі»[83].

Дослідники Макавейських книг стверджують, що вчення першої книги є близьким до навчання садукеїв, а вчення другої – фарисеїв[84]. Як знаємо з писань Нового Завіту, садукеї казали, що «нема воскресіння, ні ангела, ні духа» (Ді 23,8а; Мр 12,18; Мт 22,23; Лк 20,27), а фарисеї у це все вірили (див. Ді 23,8б). Смерть у цій книзі відіграє дуже важливу роль, особливо коли йдеться про смерть мучеників заради вірності Богові[85]. На основі аналізу тексту самої книги, можемо зібрати її вчення про смерть та страх перед нею у логічному порядку наступним чином:

- Господь є володарем над життям та смертю (3,31.33.39), віра у воскресіння відіграє ключову роль в цій книзі, мученики помирали через вірність Богові з вірою, що Він воскресить їх для вічності (6,23; 7,9.11.14а.23.29.36а,14,46б), а для безбожників воскресіння до життя не буде (7,14б), вони не уникнуть Божого суду (1,17; 4,38; 7,17-37; 9,-28; 10,9; 13,7-8), якщо можливо уникнути кари смерті від рук людини, рук Божих ні живий, ні мертвий не уникне (6,21-22.26.30);
- людина є тлінною, в тому числі цар (7,16; 9,12), хоч царі і самі засуджували несправедливо інших, синів неба, на смерть (4,47; 6,9; 7), але краще почесно померти мученицькою смертю за Господа, ніж ганебно жити, зрадивши Його (6,19; 7,2), надія на Господа чинила мучеників відважними перед лицем смерті від рук катів (6,27.30; 7,5б.20.29.40; 8,21; 13,14), їх приклад є зразком відважної смерті для молоді та всіх інших (6,28.31), причиною терпіння свого народу вони бачили його власні гріхи (5,17-18; 6,12-16; 7,32).

---

[81] Див. Энгель Г. *Книги Маккавейские*, 428.
[82] Див. Там само, 425.
[83] Там само, 426.
[84] Див. McEleney N. *1-2 Maccabees*, 138; Див. Witton T. *Maccabees, Books Of, 1-2* // Orr J. (ред). *The International Standard Bible Encyclopedia*. Harrington 2014, 6. Teaching of the Book.
[85] Див. Мень А. *Библиологический словарь*. *Том 2*, 165.

Друга книга Макавеїв великий наголос робить на темі мучеництва та воскресіння праведників (2 Мак 6,24-30; 7; 12,43-45; 14,37-46). «Автор оспівує смерть людей, які під тортурами не зреклися Бога»[86]. Єлеазар, один із героїв книги, воліє радше померти, ніж зрадити свою віру (6,24-30)[87] і визнає, що він будучи живим чи мертвим, не уникне Божих рук, відповідно для нього важливим є не життя чи смерть, але вірність Господу і страх перед Ним (2 Мак 6,26-30), а також добрий приклад для молоді та інших (2 Мак 6,24-25.28.31). Життя на землі він визнає коротким та незначним (2 Мак 6,25). Заради страху Господнього Єлеазар готовий безстрашно прийняти смерть від рук мучителів (2 Мак 6,27.30), так само переконані і семеро братів зі своєю матір'ю (2 Мак 7,2)[88]. Смерть кожного з них не лякає їх, а лише додає їм відваги (2 Мак 7,5)[89]. З уст матері та її дітей прямо чуємо мову про воскресіння тіла як нагороду за вірність Богові (2 Мак 7,9.11.14.23)[90], а мучителі не отримають воскресіння до життя (2 Мак 7,14)[91].

Смерть мучеників у цій книзі зображена як спокутування за гріхи народу (2 Мак 7,38)[92], що вносить «іншу нову теологічну цінність»[93], «мученики не просто помирають; вони помирають ефективно»[94], що бере свій початок від пророка Ісаї (Іс 53)[95], а вже «до першого-другого століття після Різдва Христового віра у життя після смерті стала нормою в юдаїзмі»[96], особливо під впливом переслідувань праведних євреїв в час Еленістичного періоду[97].

---

[86] Мень А. *Библиологический словарь*. *Том 2*, 165.
[87] Див. Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв*, 542.
[88] Див. Там само, 543.
[89] Див. Там само, 543.
[90] Див. Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв*, 544; *Ключ к пониманию Св. Писания*, 246; Harrington D. *Maccabees, First and Second books of*, 839; Энгель Г. *Книги Маккавейские*, 430.
[91] Див. McWilliam-Dewart J. *Death and Resurrection*, 23.
[92] Див. Wojciechowski M. *Moral Teaching of 1 and 2 Maccabees* // www.researchgate.net (11.03.2020), 8; Энгель Г. *Книги Маккавейские*, 429-430.
[93] Baslez M.-F. *The Origin of the Martyrdom Images. From the Book of Maccabees to the First Christians* // Xeravits G. – Zsengeller J. (ред). The Books of the Maccabees: History, Theology, Ideology. Papers of the Second International Conference on the Deuterocanonical Books. Leiden-Boston 2005, 127.
[94] Schwartz D. *2 Maccabees. Commentaries on Early Jewish Literature*. Berlin-New York 2008, 50.
[95] Див. Baslez M.-F. *The Origin of the Martyrdom Images*, 127.
[96] Harrington H. *Death, Dying. V. Judaism* // Encyclopedia of the Bible and Its Reception, vol. 6. Berlin-Boston 2013, 369.
[97] Див. Там само, 369.

Наявна думка, що 6-7 глави існували як незалежне джерело ще до написання книги, або, що більш імовірно, вони відображають використання джерела автором[98]. Також професор G. W. Bowersock у своїй книзі «Мучеництво і Рим» стверджував, що 6-7 глави з'явились у 2 книзі Макавеїв тільки після виникнення християнства, що розкритикував S. Schwartz[99].

Отже, в цій книзі Господь є представлений як володар над життям і над смертю. Автор великий акцент робить на вірі у воскресіння, яке отримають праведники, і якого не побачать грішники. Поняття Божого суду над живими і мертвими тут добре розвинуте. Відважна смерть мучеників, про яку тут читаємо, черпає свою силу не із людських мотивів, але із надії на Господа. Заради страху Господнього страх смерті не має сили, смерть не лякає мучеників, а лише додає відваги.

2.5. Книга пророка Даниїла і страх смерті

«У часи, коли Юда Макавей зі зброєю в руках боровся проти ворогів ягвізму, а мученики Ізраїля проливали свою кров за Завіт, єврейські письменники намагалися і одним, і другим додати відваги й усіх підтримати на дусі»[100], – такими словами починає характеристику апокаліптичної книги Даниїла проф. Антоні Пацьорек. Ця книга в Старому Завіті є єдиною апокаліптичною книгою, хоч до жанру апокаліптики відноситься також Іс 24-27 та Іс 33[101]. На загал, книги такого жанру мають «езотеричний характер, літературну форму, символічну мову та псевдонімічне авторство»[102].

Як пишуть дослідники, в єврейській Біблії книга пророка Даниїла відноситься до третьої частини, *Ketubim* – Писання, яка отримала канонічний статус та кінцевий вигляд останньою, а в Септуагінті, як і в Вульгаті – до другої частини, тобто *Nebiim* – Пророки[103]. В єврейській Біблії перед книгою Даниїла

---

[98] Див. Schwartz D. *2 Maccabees*, 20; 37.
[99] Див. Там само, 20.
[100] Пацьорек А. *Біблія для кожного і на кожен день. Старий Завіт*. Львів 2004, 340.
[101] Див. Нир Г. *Книга Даниила* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 664; 670.
[102] Russell D. *Daniel*. Edinburgh-Philadelphia 1981, 6.
[103] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла // Міжнародний Біблійний коментар. Том 3. Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 447; Нир Г. *Книга Даниила*, 664-665.

стоїть книга Естери, а після неї - Ездри/Неемії та Хронік[104]. Герберт Нир вказує, що ми не можемо визначити причину такого розміщення книги:

> Чому це так, вияснити уже неможливо: Чи був канон пророчих книг уже завершений, чи отримувала Книга Даниїла, будучи апокаліптичною, канонічне визнання в певних колах лиш поступово, чи вона розміщена перед Книгою Ездри тому, що і в тій, і в іншій книзі наяв змішання єврейської мови з арамейською?[105]

Водночас у каноні олександрійської діаспори, яка була грекомовною, книга Даниїла віднесена до великих пророків (що зберегла також Вульгата), вона стоїть одразу за книгою Єзекиїла, а після неї вже розміщені книги малих пророків, що суттєво підіймає авторитет книги[106].

В сучасному її вигляді книга пророка Даниїла складається з 14-ти глав, які, однак, спочатку не були єдиною цілісною книгою[107]. Особливістю цієї книги, за словами Андре ля Кока, є те, що вона є двокласифікаційна, двомовна та двочасова, тобто є водночас апокаліптична та наративна, написана арамейською та єврейською мовами, в VI та II столітті до Різдва Христового[108].

Одні дослідники розділяють цю книгу на дві частини[109]:

1) оповідна, наративна і старша – 1-6 глави;

2) апокаліптична і молодша – 7-12 глави.

Герберт Нір розділяє її на три частини[110]:

1) вступ, єврейською мовою – 1,1-2,4а;

2) головна частина, арамейською мовою – 2,4б-7,28;

3) доповнення, єврейською мовою – 8,1-12,13.

David Russel вказує, що глави 1-6 та 7 могли бути спочатку передані в усній формі між євреями, а глави 8-12 є в певному сенсі коментарем до 7-ї глави, а про глави 13-14 мовчить[111]. Водночас Нір вказує і на частини книги, які

---

[104] Див. Нир Г. *Книга Даниила*, 664-665.
[105] Там само, 665.
[106] Див. Там само, 665.
[107] Див. Нир Г. *Книга Даниила*, 667.
[108] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 442.
[109] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 442-443; Пацьорек А. *Біблія для кожного і на кожен день*, 340-341; Jeffrey Cole (ред та ін). *The Didache Bible with Commentaries Based on the Catechism of the Catholic Church. Ignatius Bible edition.* Downers Grove-San Francisco 2015, 1090.
[110] Нир Г. *Книга Даниила*, 665.
[111] Див. Russell D. *Daniel*, 4.

є вставками у грецькій Біблії, і доповняють безмовні страждання героїв, а саме: молитва Азарії (3,24-45), короткий перехід (3,46-50), пісня трьох юнаків у печі (3,51-90), а також у грецькому варіанті книги маємо глави 13,1-14,42[112], які не були об'єднані в книгу Даниїла аж до з'явлення Септуагінти[113].

Щодо дати написання книги, то згідно подій Вавилонської неволі, яку вона описує, це мало би бути 6 століття до Різдва Христового (див. Дан 1,1)[114], однак дослідники сходяться на тому, що процес формування книги тривав приблизно від VI століття, і завершився у II столітті до Різдва Христовго, хоч дискусія ще триває[115]. *Sitz im Leben* книги Даниїла, тобто життєвим середовищем, є відповідь на три важливих речі[116]:

1) гоніння, які здійснював Антіох IV Епіфан;

2) елінізація Близького Сходу;

3) нездійснення минулих пророкувань щодо руйнування вавилонянами Єрусалиму та вигнання юдеїв, після чого мусіло відбутись славне відновлення.

Книгу пророка Даниїла відносять до псевдографів[117], вона «не вважається історичною книгою, тому що представлені дати, особи, і події не збігаються з хронологією Єврейської історії, отриманої з інших надійних джерел. Проте, їх можна розглядати як натхненні моральні історії і пророцтва, які дають позачасові уроки віри»[118], а самого Даниїла, про якого тут іде мова, дослідники вважають легендарним, ідеалізованим персонажем[119]. Сама книга містить багато паралелей із книгами Старого Завіту, зокрема: 1) Дан 7 – Іс 14,3-15; Єз 1;8;11;43; Пс 110; 2) Дан 9 – Єр 25;29[120]. Також у Першій книзі Макавейській 2,59-60 та Третій книзі Макавейській 6,6-7 маємо пряме посилання на врятування від вогню Ананії, Азарії та Мисаїла та врятування від левів Даниїла,

---

[112] Див. Нир. Г. *Книга Даниила*, 665-667.
[113] Див. *The Didache Bible*, 1090.
[114] Див. Russell D. *Daniel*, 3; Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 447.
[115] Див. Нир Г. *Книга Даниила*, 667-669; *The Didache Bible*, 1090; Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 443,446; Пацьорек А. *Біблія для кожного і на кожен день*, 340; Russell D. *Daniel*, 3-4.
[116] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 445.
[117] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 446; Russell D. *Daniel*, 5.
[118] *The Didache Bible*, 1090.
[119] Див. Нир Г. *Книга Даниила*, 669; *The Didache Bible*, 1090.
[120] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 447.

описане в книзі пророка Даниїла[121]. На основі аналізу тексту самої книги, можемо зібрати її вчення про смерть та страх перед нею у логічному порядку наступним чином:

- головною дійовою особою у книзі є Бог, єдиний і найвищий (3,45.99; 9,4), невсипущий і святий (4,10), живий (4,31; 6,21.27; 14,5.25), спаситель (14,43), всі діла якого праведні і путі справедливі (3,27-28; 4,34; 9,7.14), у якого милосердя і прощення (9,9.16.18), вічне царство і влада (3,100; 4,31-32; 6,27; 7,14), який видав Йоакима і посуд дому Божого у руки Навуходоносора (1,2), зіслав Даниїлові ласкавість та прихильність старшого над скопцями (1,9), дав знання і розуміння письма та мудрості (1,17), відкриває тайни (2,19.28.47; 13,42), творить знаки й чуда на землі (14,43), змінює час і пори року, настановляє і скидає царів (2,21.37-38.44; 4,11-14.20-22.29; 5,20-21.25-28; 7,14.26-27), відкриває події кінця днів (2,28.45; 8,17.19; 10,14; 12,4.6-9), визволяє від певної смерті, від Шеолу (3,17.88.95.96; 6,28), спасає тих, хто надіється на Нього (13,60; 14,38), в руці Господній дихання людини і всі її стежки (5,23; 14,5), Він може знищити і погубити остаточно (7,26);
- Навуходоносор мав владу вигублювати інших людей (2,5.12-13.24; 3,6.15), але усе його царство, сила і слава завдяки Богові (2,37-38; 5,18-19), також і люди погрожували вбити царя (14,30);
- Ананія, Азарія і Мисаїл (Седрах, Авденаго та Мисах) вірно служили Богові і Його силою не зазнали шкоди від вогню у печі (3,17-95), тоді як вогонь спалив тих, що їх у піч вкидали (3,22), Даниїл, який був вірний Богові у всьому, був врятований ним від смерті у левиній ямі (6,5-6.11.17-24.28; 14,31-41), а неправдиві його обвинувачі з сім'ями миттєво там загинули (6,25; 14,42);
- два беззаконні чоловіки змовились, щоб видати Сусанну на смерть (13,28), і домоглися її смертного засуду (13,41). Праведна Сусанна перед обличчям смерті покладається на Бога (13,42-43), і отримує негайну Божу поміч, визволення від смерті (13,44-63), а ангел Божий отримав наказ вигубити

[121] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 447.

їх (13,55.59), беззаконників за неправдиве свідоцтво вбито за законом Мойсея (13,61-62), народ визнає, що Бог спасає тих, хто надіється на нього (13,60);

• в часі осквернення святині розумні з народу поляжуть від меча (11,31-35), всі з народу Даниїла, що будуть записані у книзі, спасуться (12,1), померлі воскреснуть, одні для вічного життя, а інші для вічного сорому та ганьби (12,2), також Даниїл встане наприкінці днів для своєї частки (12,13);

• в книзі Даниїла є мова про суд та розгортання книг (7,9-10.26), також тут відображено переступ закону Божого, гріх, як причину Божого засуду (3,28-33; 9,11.15-16).

Оповідь про трьох юнаків у полум'ї (Дан 3) має сатирично-дидактичний характер (велетенський бовван, 7 музичних інструментів, 7 родів чиновників, у 7 разів більше розпалена піч, найдужчі вавилонські воїни, і результат – юнаки ходять посеред вогню)[122]. В розмові з царем ці юнаки цілковито покладаються на Бога, якому служать, і готові прийняти Його волю, якою б вона не була (див. Дан 3,17-18). В кінцевому рахунку наміри царя провалилися, а «любов до Бога перевершила страх смерті»[123].

Велику роль у книзі пророка Даниїла відіграє віра у воскресіння мертвих, про що говрить нам 12 глава. Вона вказує, що останнім словом Божим не є смерть, але життя, воскресіння[124], що під Божим контролем не лише сама історія, але і її кінець[125]. Кордони, закладені смертю, будуть зламані виправданням[126]. Як пише Андре ля Кок, 12 глава книги Даниїла є першим біблійним текстом, який вказує на віру у воскресіння праведних, які за віру терпіли муки (див. 1 Мак 1,49-64; 2 Мак 6-7), що пізніше окреслили таким висловом, як קִדּוּשׁ הַשֵּׁם «кіддуш ха-Шем»[127], освячення Божого імені[128]. Герберт Нір також пише, що уявлення про воскресіння померлих вперше

[122] Див. Пацьорек А. *Біблія для кожного і на кожен день*, 343-344.
[123] Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 455.
[124] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 449.
[125] Див. Russell D. *Daniel*, 7.
[126] Див. Там само.
[127] Див. *Kiddush Ha-Shem and Ḥillul Ha-Shem* // www.jewishvirtuallibrary.org (31.03.2020).
[128] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 449; Нир Г. *Книга Даниила*, 671-672.

зафіксоване у цій книзі[129]. Книга Даниїла, на відміну від попередніх уявлень, відповідно до яких доля всіх померлих – життя у підземному царстві, говорить про те, що праведники прокинуться для вічного життя, а інші – для вічного сорому (див. Дан 12,1-4.13)[130]. Після воскресіння настане Божий суд, поставлять небесні престоли, засяде Ветхий деньми і розгорнуть книги (див. Дан 7,10.26)[131].

Однак тут слід також сказати, що коли наш Спаситель говорив садукеям про воскресіння, то він використовує аргумент, який сягає набагато далі від Даниїла, – аж до Мойсея «А що мертві воскресають, – це й Мойсей при кущі дав був зрозуміти, де він назвав Господа Богом Авраама, Богом Ісаака й Богом Якова» (Лк 20,37; див. Вих 3,6.16).

Проаналізувавши, чим є смерть та страх перед нею, а також дослідивши, як її розуміють книги Ісуса, сина Сираха, Мудрості, 2 Макавеїв та книга Даниїла, можемо перейти до наступного важливого етапу – розвитку цього поняття у Новому Завіті, який за основу має воплочення, смерть і воскресіння Божого Сина.

---

[129] Див. Нир Г. *Книга Даниила*, 672.
[130] Див. Там само, 672.
[131] Див. Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла*, 449; *The Didache Bible*, 1090.

РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ НОВОЗАВІТНИХ БІБЛІЙНИХ ТЕКСТІВ

3.1. Євангеліє від Марка 14,33-36

1. Особливості Євангелія від Марка

Євангеліє від Марка є найкоротшим і найстаршим[1]. Хоча в цьому Євангелії не зазначено ім'я її автора, традиційно ним вважають Марка, який був перекладачем апостола Петра, і написав його в Римі після смерті апостола (пр. 54-67 рр.)[2]. Вважають, що Верховний апостол міг бути джерелом для написання Євангелія Марком, але, ймовірно, не єдиним[3].

Важливо зауважити, що часто коментатори зосереджуються на одній ключовій темі Євангелія від Марка, тобто на христології, представленні Ісуса Христа як Сина Божого, однак не вказують на іншу, також не менш важливу тему. Євангелист Марко у своїй Євангелії ставить два ключових запитання, на які має намір відповісти: ким є Ісус та ким є учень?[4] Євангеліє побудоване так, що відповідь на перше запитання повинні дати самі учні: «Й справді, євангелист не розкриває і не проголошує справжню ідентичність Ісуса – натомість її повинні збагнути і показати учні, які Його супроводжують і які живуть поруч із Ним»[5]. Чотири євангелисти в центрі ставлять особу Ісуса Христа, щоб кожен міг пізнати Його і стати учнем Месії, але для Марка важливим є не лише слова та діяння Ісуса, але і реакція людей, як учнів, так і супротивників, тобто Марку важлива не так доктрина, як пізнання Спасителя через власний досвід[6].

---

[1] Див. Ziaja K. *Problem struktury Ewangelii św. Marka we współczesnej egzegezie*, 60.
[2] Див. Harrington D. *The Gospel According to Mark* // Brown R. (ред та ін). *The new Jerome Bible handbook*. Collegeville 1992, 199.
[3] Див. Там само.
[4] Див. Дзевіні Дж. – Кабра П. (ред). *Lectio divina для щоденного життя: Євангеліє від Марка*, 5.
[5] Там само, 6-7.
[6] Див. Там само, 6-7.

2. Межі, структура та контекст перикопи Мр 14,33-36, критика тексту

Перикопа з Євангелія від Марка 14,33-36 відноситься до опису подій у Гетсиманському саду (Мр 14,32-52), перед якими іде мова про Тайну вечерю (Мр 14,12-31), а після яких – приведення Ісуса до первосвященника Каяфи (Мр 14,53-65). Уривок 14,33-36, який береться за основу аналізу, описує стан Ісуса перед добровільними страстями (14,33), Його ділення про це із майбутніми стовпами Церкви (14,33-34; див. Гал 2,9), а також зміст Його молитви в Гетсиманії до Отця (14,35-36), свідками якої Ісус вибрав Петра, Якова та Йоана (14,33).

Страсті Спасителя у Марка (Мр 14,1-15,47) зображені як «органічна добре побудована цілість», яка має хронологічну тяглість, прив'язання до конкретних місць, присутність головних і другорядних дійових осіб, страсті Христові ведуть до воскресіння, а разом страсті, смерть і воскресіння Ісуса становлять Пасхальне таїнство[7]. Схематично це можна зобразити так:

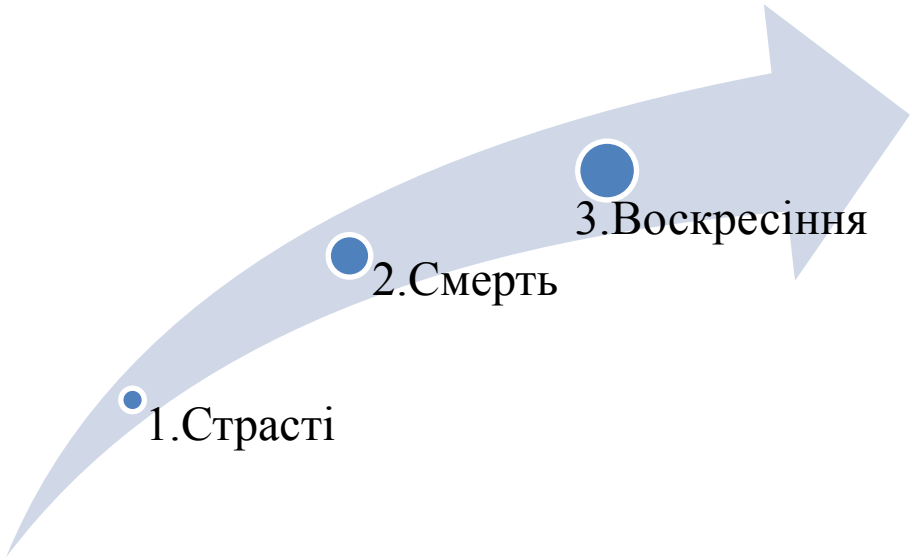

Зображення 2. Пасхальне таїнство

Джерелом євангельського уривку в Мр 14,33-36, який відносять до перикопи Мр 14,32-42, часто називають апостола Петра, але водночас певні

[7] Див. Дзевіні Дж. – Джордано Кабра П. (ред). *Lectio divina для щоденного життя: Євангеліє від Марка*, 388-389.

деталі оповіді вважають образною реконструкцією[8]. Три свідки цих подій, Петро, Яків та Йоан, як пише євангелист Марко, тричі засинали, і тричі Ісус їх будив (див. Мр 14,37-41), «вони, хоча знемагають від сну, щораз стають свідками Його нічної боротьби»[9].

В процесі дослідження було здійснено критику оригінального грецького тексту цього уривку, зокрема у 4-ох різних виданнях, таких як:

1) *The New Testament in the original greek. Byzantine textform*[10];

2) *The Greek New Testament: Edited from Ancient Authorities, with their Various Readings in Full, and the Latin Version of Jerome*[11]*;*

3) *The Greek New Testament. SBL Edition*[12];

4) *Nestle-Aland. Novum Testamentum Graece, 28th revised edition*[13].

Оскільки при порівнянні представлених видань грецьких текстів суттєвих відмінностей, які б могли вплинути на результати дослідження, виявлено не було, тому їх немає потреби тут представляти. За основу дослідження обрано загальновживаний переклад о. Івана Хоменка з врахуванням контексту значень грецьких слів.

3. Порівняння синоптичних версій, Євангелія від Йоана та інших писань Нового Завіту

Як пише професор Jozef Kudasiewicz, саме Марко перший «створив літературний жанр Євангелії»[14], його праця стала зразком для Матея та Луки[15]. Євангеліє від Йоана написане останнім і його стиль відмінний від синоптиків[16].

---

[8] Див. Mally E. *The Gospel According to Mark* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Biblical Commentary*. Englewood Cliffs 1968, 42,87,ii; McKenzie J. *Commentary on the Gospel According to Matthew*. Eugene 2015, 135.
[9] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 151.
[10] Див. A. Robinson M. – G. Pierpont W. (ред). *The New Testament in the Original Greek. Byzantine Textform*. Southborough 2005, Κατα Μαρκον 14,33-36.
[11] Див. Tregelles S. (ред). *The Greek New Testament: Edited from Ancient Authorities, with their Various Readings in Full, and the Latin Version of Jerome.* Cambridge 2009, Ευαγγελιον Kata Mapkon 14,33-36.
[12] Див. Holmes M. (ред). *The Greek New Testament. SBL Edition*. Atlanta – Bellingham 2010, 108
[13] Див. Aland B. та ін. (ред). *Novum Testamentum Graece, 28th revised edition*. Stuttgart 2012, Κατα Μαρκον 14,33-36.
[14] Див. Kudasiewicz J. *Poczatek Ewangelii Jezusa Chrystusa, Syna Boga* (Mk 1,1) // *Roczniki teologiczne*. Tom XLIII, 1 (1996), 93.
[15] Див. Ziaja K. *Problem struktury Ewangelii św. Marka we współczesnej egzegezie*, 60.
[16] Див. Оліх П. *Вступні відомості про четверте Євангеліє* // credo.pro (18.11.2014).

Паралельними текстами аналізованої перикопи, які ми маємо у синоптиків, є уривок з Євангелія від Матея 26,37-39 та Луки 22,39-44. Євангелист Йоан до промов Ісуса у Вербну неділю в храмі подає короткий текст, який відображає молитву Ісуса на Оливній горі[17]: «“Тепер стривожилась душа моя (ἡ ψυχή μου τετάρακται), - і що мені казати? Спаси мене, Отче, від години цієї? Але на те ж я і прийшов - на цю годину! Отче, прослав своє ім'я!” І голос із неба злинув: “І прославив, - і знову прославлю!”» (Йо 12,27-28). Далі, безпосередньо описуючи перебування Ісуса з учнями в саду, Йоан вже не згадує ні тривоги Ісуса в той час, ані Його молитви до Отця (див. Йо 18,1-11). Також до розповідей про молитву Ісуса на Оливній горі Бенедикт XVI включає послання до Євреїв, яке має своє власне передання[18]: «Він за днів свого тілесного життя приніс був молитви й благання з великим голосінням та слізьми до того, який міг його спасти від смерти, і він був вислуханий за богобоязність; і хоч був Сином, навчився з того, що витерпів, значення послуху, і, ставши досконалим, спричинився до вічного спасіння всім, які йому слухняні» (Євр 5,7-9).

Зобразимо у вигляді таблиці паралельні тексти синоптиків.

Таблиця 2

Порівняння перикопи Мр 14,33-36 з паралельними місцями в інших синоптиків[19]

Мр 14,33-36	Мт 26,37-39	Лк 22,39-44
33 І взяв із собою Петра, Якова та Йоана, і почав жахатись та тривожитись (ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν).	37 І взяв Петра з собою і двох синів Заведея, і почав скорбіти та тужити (λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν).	39 Тоді вийшов він і пішов, як звичайно, на Оливну гору. Слідом за ним пішли і його учні.
34 Потім каже до них: Душа моя вся смутиться (περίλυπός) аж до смерти (ἕως θανάτου). Лишіться тут і чувайте.	38 Тоді сказав їм: “Смуток (περίλυπός) у мене на душі – аж до смерти (ἕως θανάτου)! Зостаньтеся тут і чувайте зо мною.”	40 Якже прибув на місце, він сказав їм: “Моліться, щоб не ввійти в спокусу.”
35 Пройшовши трохи далі, він припав до землі (ἔπιπτεν ἐπὶ τῆς γῆς) й почав молитися, щоб, якщо можливо, минула	39 І пройшовши трохи далі, упав обличчям додолу (ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ), молившися і промовляючи:	41 І сам відійшов від них так, як кинути каменем і, ставши на коліна (θεὶς τὰ γόνατα), почав молитися:

[17] Див. Венедикт XVI (Рацінгер Й.). *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*. Жовква 2011, 151.
[18] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 151.
[19] В таблиці представлено український переклад Святого Письма о. Івана Хоменка та грецький текст, який подає Nestle-Aland.

(παρέλθῃ) його ця година. 36 І мовив: Авва - Отче, усе тобі можливе: віддали від мене цю чашу! Та не що я хочу, а що ти.	“Отче мій, якщо можливо, нехай мине (παρελθάτω) ця чаша мене. Однак не як я бажаю, лише – як ти.”	42 “Отче, коли ти хочеш, віддали (παρένεγκε) від мене цю чашу, тільки хай не моя, а твоя буде воля!” 43 Тоді з'явився йому ангел з неба, що підкріплював (ἐνισχύων) його. 44 Повний скорботи та тривоги (καὶ γενόμενος ἐν ἀγωνίᾳ), ще пильніш молився, а піт його став, мов каплі крови (ὡσεὶ θρόμβοι αἵματος), що падали на землю.

Порівнявши вищенаведені тексти, можемо зробити наступні висновки:

- коли синоптики говорять про скорботу Ісуса, то використовують не однакові грецькі слова: Мр 14,33 – ἐκθαμβεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν (жахатись та бути в сильній тривозі), Мт 26,37 – λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν (скорбіти та бути в сильній тривозі), Лк 22,44 – καὶ γενόμενος ἐν ἀγωνίᾳ (і опинившись в агонії). Лиш Лука тут використовує слово агонія, в якій Ісус опинився;
- про смуток Ісуса на душі аж до смерті Марко і Матей говорять, використовуючи те саме слово, – περίλυπός ἕως θανάτου; Євангелист Йоан використовує слово τετάρακται, від ταράσσω (5015), що означає вражена, сильно схвильована, приведена в сум’яття[20]. «Це те саме слово tarássein, вжите Йоаном для позначення тривоги Ісуса біля гробу Лазаря (див. Йо 11,33) і Його внутрішнього хвилювання у пророкуванні зради Юди у вечернику (див. Йо 13,21)»[21];
- щодо постави тіла Ісуса в часі молитви, то Марко пише, що Ісус припав до землі (Мр 14,35), Матей – упав обличчям додолу (Мт 26,39), Лука – став на коліна (Лк 22,41);
- коли синоптики говорять про прохання Ісуса до Отця, щоб Його минула ця година, говорять про це по-різному. Марко і Матей використовують однакове грецьке слово παρέρχομαι (3928), але перший використовує умовний

[20] Див. *Евангелие согласно Иоанну* // www.biblezoom.ru (24.04.2020); Ньюман Б. *Греческо-русский словарь Нового Завета*, 206.
[21] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в’їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 153.

спосіб 3-ї особи однини (παρέλθῃ), а другий – наказовий (παρελθάτω). Лука використовує слово παραφέρω (3911) у наказовому способі 2-ї особи однини (παρένεγκε);

• лише Лука згадує про ангела з Неба, який підкріплював Ісуса, вживаючи слово ἐνισχύων, від ἐνισχύω (1765), – робити сильним, укріплювати. Також лише Лука пише саме про агонію Ісуса, в часі якої Його піт став подібним до крові: ὡσεὶ (5616) θρόμβοι (2361) αἵματος (129) – мовби згустки, великі краплі крові. Як зауважує Джюзеппе Ріцціотті у книзі «Життя Ісуса Христа», розповідь про кривавий піт Христа та про ангела, який підкріплював Ісуса, присутня не у всіх рукописах, зокрема, її немає у Ватиканському[22]. На думку дослідника, правдоподібно, це сталось через звинувачення Цельса, який у II столітті після Різдва Христового використовував тексти Євангелія, щоб показати слабкість людської природи Христа, його жахливий стан перед смертю і смерть на хресті, і в такий спосіб проголошував, що все це негідне Бога[23]. Відсутність цих стихів запримітили у IV ст. св. Єронім та св. Іларій[24].

4. Старозавітні паралелі

У Старому Завіті маємо багато книг із пророцтвами про Ісуса Христа, починаючи з книги Буття 3,15 і закінчуючи останньою книгою Старого Завіту – Малахії 3,1. Однак не маємо безпосередньо текстів, на які би посилалися євангелисти в описі страждань і молитви Ісуса Христа в Гетсиманському саду перед зрадою Юди та засудом. Одиноким текстом, який можемо тут представити, є 2 книга Макавеїв 3,16-17[25]: «Хто споглядав на обличчя первосвященника, то в того серце краялося від болю: вид бо його й змінений колір виявляли душевний біль. Страх і тремтіння охопили тіло його, з чого всі бачили, хто тільки дивився на нього, те страждання, яке опанувало його серце». Перед небезпекою осквернення храму Геліодором та викрадення грошей із

[22] Див. Ріцціотті Дж. Життя Ісуса Христа. Рим 1979, 608.
[23] Див. Там само, 193; 608.
[24] Див. Там само, 608.
[25] Див. *Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа*. Bruxelles 1989, 571.

скарбниці, що були призначені на жертви, первосвященник Онія перед лицем цієї небезпеки відчував сильний душевний біль і разом зі священниками та людом благав Господа про порятунок. І далі читаємо, що Геліодор з прибічниками був побитий Божою силою, а опісля і сам Геліодор прославляв Божу могутність (див. 2 Мак 3).

Слова Ісуса «душа моя вся смутиться аж до смерті» (περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχή μου) (Мр 14,34), як пише Бенедикт XVI, є словами із псалма 43(42),5: «Чом побиваєшся, душе моя, і тривожишся в мені? (ἱνατί περίλυπος εἶ, ἡ ψυχή μου) Надійсь на Бога, бо я ще буду його прославляти Спасителя обличчя мого і мого Бога», і також мають відголос в інших псалмах[26]. Також ці слова присутні і в псалмі 42(41),6.12 (згідно із перекладом о. Івана Хоменка). І навіть більше, – ламентації книги Псалмів (Пс 3;5;6;7;13;17;22;26;27;28 та ін.), як пишуть John Donahue та Daniel Harrington, мають міцний зв'язок з Ісусом, «чоловіком болів» (Іс 53,3), вони є підґрунтям подій в Гетсиманському саду та на Голгофі, вони також поєднують страждання Ісуса з усіма стражданнями, присутніми у Псалмах, і з стражданнями сучасних людей[27], «розуміння ламентацій СЗ є невід'ємним для розуміння христології Марка та його неперервним теологічним значенням»[28]. І навіть більше, згідно ранньохристиянського підходу, ламентації разом з іншими псалмами читали як «книгу Христа», так немовби сам Ісус є їх промовцем[29].

5. Екзегеза перикопи Мр 14,33-36

Для розкриття теми дипломної роботи, зосередимось на двох фрагментах перикопи: 1) Мр 14,33-34 та 2) Мр 14,35-36.

1) «І взяв із собою Петра, Якова та Йоана, і почав жахатись та тривожитись. Потім каже до них: Душа моя вся смутиться аж до смерти. Лишіться тут і чувайте».

---

[26] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 152.
[27] Див. Donahue J. – Harrington D. *The Gospel of Mark*. Collegeville 2002, 412-413.
[28] Там само, 413.
[29] Див. Там само, 412; Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 146.

Як пише Бенедикт XVI, ніч, яка наступила після Тайної вечері, пригадує події із книги Виходу 12, смерть первородних Єгипту та врятування Ізраїля кров'ю ягняти, і водночас є ніччю, в якій Ісус сам стає цим ягням[30]. Катехизм Католицької Церкви, посилаючись на Мр 14,33-34 та Євр 5,7-8, пише про страх Ісуса, Сина Божого, перед смертю: «Незважаючи на Свій страх перед нею, Він прийняв її в цілковитому і добровільному підкоренні волі Свого Отця»[31]. Постає запитання, відповідь на яке надзвичайно важлива для подальшого дослідження у дипломній роботі: Що це за страх, який мав Ісус перед смертю? Відповівши, ми зможемо тоді шукати ключ до розуміння наступного запитання: Що має на увазі автор послання до Євреїв, коли пише про визволення нашим Благословенним Господом тих, «кого страх смерті все життя тримав у рабстві» (див. Євр 2,15)?

Бенедикт XVI пише, що Ісус, будучи Сином Божим, «глибоко відчуває жах, весь бруд і ницість, що мусить пити у призначеній для Нього "чаші": усю владу гріха і смерті. Все це Він мусить прийняти в себе, аби в Ньому воно було позбавлене своєї влади і подолане»[32]. Подібно пише і Фултон Шін, вказуючи, що Ісус взяв на Себе все зло і всі гріхи світу, так немов би це Він є грішником, і саме це спричиняло в Ісуса страсті, більші від яких ніхто не досвідчував[33]. В Гетсиманії безодня гріха і зла діткнула душу Ісуса, там Він стривожився перед обличчям смерті, там відбулась зрада, полишення учнями, там Ісус боровся за мене[34], «тоді в саду перебувала найсамотніша, найсумніша душа, яка коли-небудь жила в цьому світі, Сам Господь»[35]. Хоч не всі автори так тлумачать цей уривок, наприклад, John Donahue та Daniel Harrington вважають, що Ісус перебуває у смутку через його майбутню долю, і що в цьому уривку (Мр 14,33) не вказана точна причина Його хвилювання; вони відсилають своїх читачів до

[30] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 145.
[31] *Катехизм Католицької Церкви*, 1009.
[32] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 154.
[33] Див. Шін Ф. *Життя Христа*. Жовква 2019, 339.
[34] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 148.
[35] Шін Ф. *Життя Христа*, 338.

55 псалма: «Серце моє тремтить у мені, і страхи смертні налягли на мене. Страх і тремтіння надійшли на мене і жах оточив мене навколо» (Пс 55,5-6)[36].

Чим є страх нашого Благословенного Спасителя, пояснює папа-емерит, вказуючи на його відмінність від страху кожної людини перед смертю: «Страх Ісуса – це щось набагато радикальніше, ніж страх, що нападає на кожну людину перед лицем смерті. Це зіткнення світла з пітьмою, життя зі смертю – справжня вирішальна драма людської історії»[37]. З цим згідний і Шін, кажучи, що Ісусові, як людині, був притаманний «природний страх перед смертю», який Він досвідчував, але цей страх суттєво відрізнявся від страху, який переживав Спаситель в часі страстей, адже на серці Ісуса лежав «незримий тягар гріхів світу», який спричиняв відчуття, смертельніші від самої смерті[38]. Олександр Мень також запитує, чи жах Ісуса в саду був «лише природним жахом перед тортурами і смертю?», і відповідає в одному дусі з Рацінґером і Шіном, кажучи, що це і таємниця, і момент, коли Ісус «увібрав у Себе біль і прокляття століть, морок людського гріха, пережив весь жах і пекло богопокиненості»[39].

Тома Аквінський додає ще один вимір страждань Спасителя, вказуючи, що «Христос зазнавав журби, бо дізнався про близьку небезпеку провини чи покарання для тих, кого з милості кохав (*ex caritate amabat*), тож (терпів) скруху не лише за себе, але й за інших»[40]. Христос сам не потребував спасіння, Він «не рятує себе самого, але вмирає за інших»[41]. Можемо тут провести очевидну паралель між макавейськими мучениками, які помирають ефективно, «помирають за інших», та Христа, який «помирає за інших». Спочатку Господь звіщає такий мотив у книзі пророка Ісаї: «Якщо він принесе своє життя в покуту, то узрить потомство» (Іс 53,10), тоді виявляє його здійснення на сімох братах з матір'ю, як висловлюється про це наймолодший із них: «щоб гнів Вседержителя, слушно наведений на весь наш народ, припинився на мені й на

[36] Див. Donahue J. – Harrington D. *The Gospel of Mark*, 407.
[37] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 154.
[38] Див. Шін Ф. *Життя Христа*, 337-338.
[39] Див. Мень О. *Син Людський*. Львів 2011, 184-185.
[40] Аквінський Т. *Компендіум Теології*. Київ 2011, 348.
[41] Дж. – Кабра П. (ред). *Lectio divina для щоденного життя: Євангеліє від Марка*, 10.

моїх братах» (2 Мак 7,38), і опісля в Новому Завіті бачимо Христа, образ усіх прообразів, який приймає смерть як дар для Свого народу.

Повернемося тепер до роздумів про страх Сина Божого. Об'єктом страху Христа є людська природа Спасителя: «Його людська природа відчувала страх перед смертю, бо вона була розплатою за гріх»[42]. Нам важко навіть уявити собі глибину жаху і тривоги Ісуса і, мабуть, за словами архієпископа Фултона, страсті Христа в Гетсиманії були важчими, ніж фізичний біль на хресті[43]. Між нашим страхом і страхом Ісуса Христа є, на думку Шіна, дві суттєві відмінності[44]:

1) розум Ісуса тривожили не фізичні болі, а моральне зло;

2) крім людського інтелекту, Ісус мав необмежений Божий інтелект, який знає все, і минуле та майбутнє бачить як теперішнє.

Щодо розуму Ісуса, то Тома Аквінський додає, що «Христів розум, якщо розглядати це з боку природи, уникав смерті, бо смерть є за природою чимось ненависним, однак бажав померти, якщо розглядати це з боку розуму»[45]. Хоча, наприклад, протестантський богослов William Barclay, не вникав у це з боку природи, чи розуму, чи волі, а коментуючи Мр 14,32-42, подав, на його думку, три певні речі про Ісуса[46]:

1) Ісус не хотів померти;

2) Він не вповні розумів, чому це повинно відбутись;

3) Він підкорився волі Божій.

Barclay вважав, що Ісус не хотів померти, бо був у розквіті сил, що Він «зробив так мало», що «там був світ, який очікував бути спасенним»; що Він «змушував себе продовжувати», як це і ми часто робимо; що Він здригався перед розп'яттям; що не розумів чому так, але точно знав, що «це була Божа воля, і що Він мусить продовжувати»[47]. Але одразу слід зауважити, що таке

---

[42] Шін Ф. *Життя Христа*, 336.
[43] Див. Там само, 336.
[44] Див. Аквінський Т. *Компендіум Теології*, 337-338.
[45] Аквінський Т. *Компендіум Теології*, 349.
[46] Див. Barclay W. *The Gospel of Mark*. Louisville 1975, 343-344.
[47] Див. Barclay W. *The Gospel of Mark*, 343-344.

розуміння Ісуса і Його місії та хресної жертви суперечить вченню, наприклад, Томи Аквінського, що можемо зрозуміти, зокрема, після прочитання кількох розділів із Компендіуму теології, наприклад, розділу 227 «Чому Христос хотів померти», розділу 228 «Про хресну смерть», та розділу 230 «Христова смерть була добровільною»[48]. Також цього автора критикують за інші богословські помилки[49].

Зрозумівши, бодай частково, причину страху Ісуса перед смертю, Його жаху і тривоги, можемо тепер краще зрозуміти, чому наш Спаситель звертається до Свого Отця із проханням, щоб «ця година» Його минула.

2) «Пройшовши трохи далі, він припав до землі й почав молитися, щоб, якщо можливо, минула його ця година. І мовив: Авва - Отче, усе Тобі можливе: віддали від мене цю чашу! Та не що я хочу, а що Ти».

В щоденнику святої с. Фаустини Ковальської можемо знайти текст дев'ятниці до Божого Милосердя, яку закликав записати і молитися Ісус, а що с. Фаустина не знала, яким має бути зміст її молитов, то, як читаємо, «відповів мені Ісус, що кожного дня скаже мені, які душі я повинна ввести у Його Серце»[50]. Для нашого дослідження важливою є молитва 9-го дня:

> Сьогодні приведи до Мене душі байдужі і занур їх у глибіні Мого милосердя. Ці душі найболючіше ранять Моє Серце. Найбільшої образи Моя душа зазнала в Гетсиманському саду від байдужої душі. Вони були причиною Моїх слів: Отче, хай мене мине ця чаша, якщо така Твоя воля. Остання надія для них – вдатися до Мого милосердя[51].

Зі змісту цих слів бачимо, що радше не тілесна мука жахала Христа і стала причиною цих слів Спасителя до Отця, а поведінка тих, задля кого Він все це терпів. В такому ж дусі пише Олександр Мень: «Що проносилося в Його уяві? Картини майбутнього? Переслідування, війни, насильство? Відступництво Його послідовників, їх невдячність і маловір'я, їх жорсткосердя і фарисейство?

---

[48] Див. Аквінський Т. *Компендіум Теології*, 338-343.

[49] Див. *Комментарии к Новому Завету Уильяма Баркли* // azbyka.ru; Villi C. *A Critique of William Barclay's "I am a Convinced Universalist"* // semanticscholar.org (2010); Nash T. *Catholic Alternative to William Barclay's Daily Study Bible?* // catholic.com; Hollerman R. *William Barclay the False Teacher* // truediscipleship.com; Kresta A. *A start in personal scripture study* // avemariaradio.net (13.11.2015).

[50] Див. Яремак К. (упоряд). *Боже Милосердя – твоя надія на спасіння. Фрагменти з Щоденника святої с.М. Фаустини Ковальської*. Львів 2005, 19-20 (1209).

[51] *Боже Милосердя – твоя надія на спасіння*, 29 (1228).

Це була спокуса, важча від тієї, крізь яку Він пройшов у пустелі»[52]. Фултон Шін також мислить в цьому напрямку, кажучи, що Господь Ісус «відвертався не від жорсткого ложа Хреста, а від того світу, який його приготував»[53]. Як пише далі цей архієпископ, «між гріхами минулого, які Він узяв на Себе як Свої власні, і гріхами майбутнього, які примусили Його задуматися про те, чи не даремною буде Його смерть – *Quae utilitas in sangine meo*? (Яка користь із крові моєї?) – стояла жахливість сучасності»[54]. Це запитання є словами із псалма 30(29),10, як ми про це говорили у 2-му розділі. Ісус, який є сповненням молитов, псалмів та пророцтв Старого Завіту[55], бере на Себе всі ці запитання, щоб дати на них відповідь.

Можемо сказати, що тут ключовим є переживання Ісуса за учнів, Він молить за них і для них. Це не приватна молитва Сина з Отцем, поруч є учні, яких Спаситель закликав чувати, молитись, бо це дуже важливо, щоб не спокуситись, однак вони спали (див. Мр 14,34.37-38). В такий вирішальний момент після довгого часу перебування учнів з Христом настає свого роду криза цих відносин. Тричі Господь будить учнів, з любові Він переживає за них, навіть у найважчі моменти Свого земного життя Ісус думає про інших: на хресній дорозі закликає жінок не плакати над ним, але над собою та своїми дітьми (див. Лк 23,28-31), на Хресті опікується Своєю матір'ю, яку поручає Йоанові (див. Йо 19,26-27), приймає покаяння розбійника, якому дарує Рай (Лк 23,43), прощає ворогів, за яких молиться (Лк 23,34). А скільки любові і заступництва за учнів бачимо в Архиєрейській молитві Ісуса, яку Він молиться безпосередньо перед ув'язненням та страстями (див. Йо 17): «Отче Святий! Заради імені твого бережи їх [...] Віддаю себе за них у посвяту, щоб і вони були освячені в істині» (Йо 17,11.19). Тут можемо повторити вслід за апостолом Павлом: «О глибино багатства, мудрості і знання Божого! Які незбагненні його постанови і недослідимі його дороги!» (Рим 11,33).

---

[52] Мень О. *Син Людський*, 185.
[53] Шін Ф. *Життя Христа*, 338.
[54] Там само, 340.
[55] Див. Donahue J. – Harrington D. *The Gospel of Mark*. Collegeville 2002, 412; Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 146.

Також важливою паралеллю, яку тут можемо провести, є події з міфу про Гільгамеша та події, які відбулися в Гетсиманії з учнями. За допомогою головного героя міфу автор представляє загальнолюдську слабкість у намаганнях перемогти смерть, і ця слабкість виражається особливо сном Гільгамеша, як ми читали у 1-му розділі. І в Гетсиманії ми бачимо слабких учнів, які не здатні чувати та засинають. Святе Письмо дає відповідь на ті запитання, на які міфи не могли дати відповідь. Також Господь розкриває нам те, чого ще не знав псалміст Старого Завіту, – вирятування після смерті, можливість навіть тоді прославляти Бога. Ісус бере на Себе всю слабкість людського роду і перемагає.

Розглянемо тепер детальніше суть молитви, яка, на перший погляд, виглядає дуже дивною, адже Слово, яке стало тілом задля нашого спасіння (див. Йо 1,14), тепер тричі просить Свого Отця про віддалення чаші, яка на Нього чекає. Як пише Бенедикт XVI, характеризуючи цю молитву Ісуса, «ніде більше у Святому Письмі ми так не заглиблюємось у внутрішнє таїнство Ісуса, як у молитві на Оливній горі»[56]. Для правильного зрозуміння цього таїнства важливо звернутися до вчення Третього Вселенського Собору (Халкедонського), Латеранського Собору 649 року та Шостого Вселенського Собору (II Константинопольського). В Ісусі Христі, як вчить Халкедонський Собор, є дві природи, божественна і людська, які поєднані в одній особі[57], і в часі молитви Ісуса в Гетсиманії ми це чітко бачимо[58]. Як пише папа-емерит, коментуючи рішення цього Собору, «людськість в Ісусі не абсорбується чи применшується божественністю. Вона існує повністю як така, проте все-таки втримується Божою Особою *Логоса*»[59].

Через загрозу єресі монотелітизму[60], підтримувану імператором, та моноенергізму[61], Папа Мартин I скликав 649 року Латеранський Собор, на

---

[56] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 156.
[57] Див. Туркало Я. *Нарис історії Вселенських Соборів (325-787)*. Брюссель 1974, 138.
[58] Див. Шін Ф. *Життя Христа*, 336.
[59] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 156.
[60] *monos thelos* – одна воля.
[61] *monos energeia* – одна дія.

якому важливу роль відіграв візантійський монах Максим Ісповідник[62]. В цьому протистоянні, як пише Роберт Люїс Вилкен, «візантійський монах і Римський Папа об'єдналися проти імператора, а за вірність Христові треба було платити ціну, подібну як у часи ранньохристиянського мучеництва»[63]. Собор постановив, що Христос має дві волі і дві дії, які властиві божественній і людській природі[64]. Тридцять один рік опісля вже сам II Константинопольський Собор (6 Вселенський) потвердив це вчення і вказав, що ці дві волі в Христі не протиставляються одна одній, але радше людська воля підпорядковується божественній[65]. Натомість монотеліти твердили, що така особа, яка має дві волі, є шизофреніком, тобто має роздвоєння особистості[66]. На це папа-емерит відповідає, покликаючись на вчення преподобного Максима Ісповідника, кажучи, що «в Ісусі є "природна воля" людської природи, але є тільки одна "особова воля", яка приймає в себе «природну волю». І це можливо без руйнування властиво людського»[67].

Відповідно постає логічне запитання, якщо в Христі дві волі і людська воля Христа не протиставляється божественній, тоді як пояснити слова Спасителя до Отця: «Віддали від мене цю чашу! Та не що я хочу, а що Ти» (Мр 14,36)? Подібно пише і Бенедикт XVI, що «дві частини молитви Ісуса видаються як протиставлення двох волей: "природна воля" Ісуса-людини, яка бунтується від жахливого, руйнівного очікування тієї події – і хотіла б випросити, аби ця гірка чаша "минула"; "воля Сина" погоджується і повністю віддає себе на волю Отця»[68]. Св. Йоан Дамаскин у Точному викладі православної віри наступним чином пояснює взаємодію цих двох волей Ісуса:

> Отже, Він мав волю природно – і як Бог, і як людина; але людська слідувала і підпорядковувалася (Божественній) Його волі, не керуючись власною думкою, але бажаючи того, що бажала Божа Його воля. Бо, коли дозволяла Божа воля, Він терпів те,

---

[62] Див. Вилкен Р. *У пошуках обличчя Божого*, 140-141.
[63] Вилкен Р. *У пошуках обличчя Божого*, 123.
[64] Див. Там само, 141.
[65] Див. Туркало Я. *Нарис історії Вселенських Соборів (325-787)*, 211; *Катехизм Католицької Церкви*, 475; DS 556-559.
[66] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 158.
[67] Там само, 158.
[68] Там само, 154.

що було властиво, згідно з законами природи. Бо, коли Він ухилявся від смерті, то, в той час як побажала і дозволила Божественна Його воля, Він ухилявся від смерті, і страждав, і страхався природно. І коли Божественна Його воля бажала, щоб людська Його воля обрала собі смерть, то страждання для неї зробилося добровільним; бо не як Бог тільки Він добровільно віддав Себе на смерть, але і як людина[69].

Бачимо, що преподобний Йоан, визнаючи дві волі в Ісусі, представляє нам людську волю Ісуса, яка досконало підпорядковується Божій. Тобто Ісус, пояснює далі автор, як людина просив Отця, щоб «чаша» Його минула, але Його душа, «укріплена Божественною волею, сміливо діє проти смерті»[70]. Фултон Шін взаємодію двох воль Ісуса пояснює так, що «природне бажання людської душі позбутися покарання, якого заслуговує гріх, було поборене Божим підкоренням волі Отця»[71]. Бенедикт XVI пише в такому ж ключі і робить висновок, що «таким чином внутрішній конфлікт Ісуса зник і привів до єдності»[72]. Наскільки правильним є тут говорити про поборювання людської волі Божественною, чи внутрішній конфлікт Ісуса у світлі рішень 6-го Вселенського Собору, мабуть, ще вартує дослідити.

Також Бенедикт XVI, роблячи свої висновки, посилається на Максима Ісповідника, який навчав, що воля людини спочатку була схильна до взаємодії з Божою волею, але через гріх почала протидіяти їй, і, відповідно, наш Спаситель повернув ці відносини назад із протидії до взаємодії, відновивши цим людину, тобто у людській волі Ісуса «присутній весь опір людської природи Богові [...] і борючись, Ісус вбирає природу спротиву до своєї власної сутності»[73].

3.2. Послання до Євреїв 2,14-15

1. Особливості послання до Євреїв

Послання до Євреїв є загадкою Нового Завіту у багатьох відношеннях, автор не залишив нам підказок щодо себе[74], «цей “лист” насправді є гомілією в листі, написаному невстановленим адресатам у невідомій обстановці в невідомий

[69] Дамаскин И. *Точное изложение православной веры*. Москва 2003, 117.
[70] Див. Там само.
[71] Шін Ф. *Життя Христа*, 336.
[72] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 155.
[73] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 159.
[74] Див. Healy M. *Hebrews*, Introduction.

час»[75]. Майже ідентично пише архієпископ Станіслав Гондецький: «Історія екзегези сьогодні не в змозі відповісти і, мабуть, не зможе цього зробити в майбутньому, на питання: хто написав лист до Євреїв, де він був написаний і кому конкретно?»[76]. Інші дослідники також згідні, що попри те, що вже в II столітті після Різдва Христового Східна Церква вважала автором цього послання апостола Павла, сьогодні це не є провідною думкою[77]. Щодо можливих авторів цього послання, то Гондецький у своєму коментарі наводить аж 13 ймовірних людей[78].

Щодо заголовку послання «до Євреїв», то Mary Healy пише, що він присутній на найдавнішій його копії, що збереглася і походить приблизно із 200 року після Різдва Христового (і майже на кожній подальшій копії), заголовок до якої, ймовірно, додав переписувач[79]. Януш Черський називає III ст. датою появи цього заголовку[80], Myles Bourke та William Lane також пишуть, що цей заголовок вперше віднайдений у найдавнішій копії цього документа, яка знайдена в колекції Павлових листів, *Chester Beatty Papyrus* (P^{46}), що походить із початку III ст.[81]. При цьому Bourke вважає, що такий заголовок, можливо, є висновком із змісту листа, але і може бути водночас точним аргументом[82]. Архієпископ Гондецький просто називає його пізнішим додатком і каже, що спочатку його не було[83].

Існують різні теорії щодо адресатів листа, однак дослідники сходяться на думці, що ними були юдеохристияни, а їх місцезнаходження важко точно визначити (Єрусалим, Рим, Антіохія чи ін.)[84], хоч, наприклад, архієпископ Станіслав не відкидає, що адресатами могли також бути, окрім християн з

---

[75] Healy M. *Hebrews*, Introduction.
[76] *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Autor // archives.verbasacra.pl (08.04.2010).
[77] Див. Мецгер Б. *Новый Завет*, 267-268; Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 119; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 381.
[78] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Autor.
[79] Див. Healy M. *Hebrews*, Destination.
[80] Див. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 119.
[81] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382; Lane W. *Hebrews 1-8*, Genre.
[82] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[83] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Adresaci.
[84] Див. Мецгер Б. *Новый Завет*, 269; Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 119; *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Adresaci; Healy M. *Hebrews*, Destination; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.

євреїв, християни з поган[85], з чим не згідні Mary Healy та Myles Bourke[86]. Водночас Healy уточнює, що лист написаний до тих, що могли оцінити витончений грецький стиль мовлення та використовували Септуагінту, тобто його можна навіть назвати «Гомілією до Гелленістів»[87].

Щодо часу написання листа, то зазвичай дослідники називають період між 52-115 роком після Р.Х.[88]. Одні притримуються дати до зруйнування Єрусалимського Храму у 70 році[89], і водночас вони вказують, що деякі вчені називають пізніші роки[90].

Щодо жанру листа, то тут думки коментаторів різні. В основному дослідники вважають, що лист до Євреїв насправді є не листом, але записаною проповіддю[91], при чому архієпископ Гонедцький на основі Євр 13,22 додає, що це коротко записана проповідь[92]. Професори Януш Черський та Myles Bourke літературним родом цього послання вважають богословський трактат, головною темою якого є священство Ісуса Христа[93]. Перший виділяє в ньому доктринальні елементи, поєднані з паренезою[94], а другий вказує, що метою викладу доктрини є відвернення адресатів від відступництва[95]. Слід зауважити, що на небезпеку апостазії адресатів вказують як Черський та Bourke, так і багато інших коментаторів[96].

Mary Healy вважає, що лист до Євреїв «призначений для усного передання», припускаючи, що намір автора наступний: «щоб лист був прочитаний вголос кваліфікованим оратором в церкві», що потребувало

---

[85] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Adresaci.
[86] Див. Healy M. *Hebrews*, Destination; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[87] Див. Там само.
[88] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Czas powstania.
[89] Див. Мецгер Б. *Новый Завет*, 269; Healy M. *Hebrews*, Date; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[90] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382; Healy M. *Hebrews*, Date.
[91] Див. Vanhoye A. *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews*, 2; *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Gatunek literacki; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[92] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Gatunek literacki.
[93] Див. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 121; Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[94] Див. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 121; Healy M. *Hebrews*, Literary Form and Features; A Little Lower Than the Angels (2:1-18); Vanhoye A. *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews*, 19; *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Kompozycja listu.
[95] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[96] Див. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 119-120; Мецгер Б. *Новый Завет. Контекст, формирование, содержание*, 269; Lane W. *Hebrews 1-8*, Introduction; Circumstances of Composition.

приблизно 45 хвилин[97]. Водночас таку думку підтримує William Lane[98], але критикує Myles Bourke[99]. Також важливо сказати, що для послань того часу характерним був вступ, а тут він відсутній[100], Євр 1,1-4 вказує нам, що це проповідь, а Євр 13,22-25, – що це лист[101]. Однак щодо цього закінчення, то одні вважають його оригінальним[102], і інші – пізнішим додатком[103].

Логіка автора послання до Євреїв духовна, він не аргументує впорядковано, по порядку, але протягом листа знову і знову повертається до певних тем, використовуючи різні акценти та виявляючи все глибший рівень певної думки[104]. Як вважає Albert Vanhoye, найменування Христа Первосвященником є ключем для всієї структури послання до Євреїв, центром його передання[105]. Mary Healy пише подібно як і Vanhoye, вказуючи, що у Євр 1 ми бачимо божество Христа, а в Євр 2 – Його людськість, а така єдність Спасителя показує нам Його як Первосвященника, посередника між нами і Богом[106]. Однак важливим висловлюванням цієї дослідниці, яке виявляє нам центр передання перикопи Євр 2,10-18 є те, що стихи Євр 2,5-9 говорять нам про Сина, «який на малу хвилину був нижче ангелів» (2,9), а вже у Євр 2,10-18 ми отримуємо відповідь на наступне запитання: а чому це сталося?[107]

Водночас весь лист до Євреїв подає нам глибоке дослідження таємниці, яка належить до основ нашої віри: «Який сенс смерті Христа на хресті? І яке це має відношення до нас?»[108]. Цей лист є немовби вікном, через яке ми бачимо головну подію всієї історії, вияв любові нашого Благословенного Спасителя, який помер за нас[109]. Відповідно перикопа, яку ми досліджуємо, дозволить нам

---

[97] Див. Healy M. *Hebrews*, Literary Form and Features.
[98] Див. Lane W. *Hebrews 1-8*, Genre, Reflections of the Genre.
[99] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382.
[100] Див. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*, 121.
[101] Див. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Gatunek literacki.
[102] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 382; *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa*, Gatunek literacki.
[103] Див. Vanhoye A. *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews*, 2.
[104] Див. Healy M. *Hebrews*, Structure.
[105] Див. Vanhoye A. *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews*, 36.
[106] Див. Healy M. *Hebrews*, A Little Lower Than the Angels (2:1-18).
[107] Див. Healy M. *Hebrews*, A Little Lower Than the Angels (2:1-18), The Son's Solidarity with Humanity (2:10-18).
[108] Healy M. *Hebrews*, Introduction.
[109] Див. Там само, Introduction; Theological Themes, The Power of Christ's Death.

зазирнути у тайну смерті нашого вічного Первосвященника, який помер за нас і визволив нас від страху смерті, рабами якого ми були (див. Євр 2,14-15).

2. Межі, структура та контекст перикопи Євреїв 2,14-15, критика тексту

Стихи Євр 2,14-15 професор Myles M. Bourke, як і професор Януш Черський відносять до перикопи 2,5-18, перший називає її «Піднесення Ісуса через приниження», а другий – «Першість Христа у космосі»[110]. Брюс Мецгер подає значно ширші межі (1,4-2,18) називаючи цей уривок «Перевага Христа над ангелами»[111]. А Mary Healy навпаки, вужчі: 2,10-18, із заголовком «Солідарність Сина із слабким людством»[112].

Якщо говорити про близький контекст перикопи Євр 2,10-18, в якій знаходяться наші стихи, то, згідно поділу M. Healy, у попередній перикопі Євр 2,5-9 йдеться про «Самоприниження Сина нижче від ангелів», а в наступній – про «Попередження не твердіти своїми серцями» (Євр 3,1-19), а якщо дивитись на далекий контекст Євр 2,10-18, то ця перикопа належить до 2-ї із 7 частин послання під назвою «Що таке людина, що ти піклуєшся про неї?» (2,5-18) [113].

В уривку 2,14-15 не говориться безпосередньо про Христа як Первосвященника, але тут автор поступово підводить нас до цієї думки (2,17-18). Він показує прийняття Спасителем людської природи, тіла і крові (2,14), і поєднує це сполучником «щоб», гр. «ἵνα», що вказує на мету того, що сталося. Ця мета складається з двох частин:

1) знищення диявола (2,14: дослівно – знищення сили диявола – καταργήσῃ τον το κράτος [...] τον διάβολον[114]). Засобом для цього служить смерть Христа;

2) визволення з рабства (2,15). Суб’єктом тут виступає страх смерті, а об’єктом – кожен із нас.

---

[110] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Biblical Commentary*. Englewood Cliffs 1968, 382; Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту*. Львів 1997, 120.
[111] Див. Мецгер Б. *Новый Завет. Контекст, формирование, содержание*. Москва 2006, 269-270.
[112] Див. Healy M. *Hebrews*, Outline of Hebrews.
[113] Див. Там само.
[114] Див. *Евреям 2,14* // www.biblezoom.ru (18.05.2020); Lane W. *Hebrews 1-8*, E. The solidarity of the Son with the Human Family (2,10-18), Translation.

В процесі дослідження було здійснено критику оригінального грецького тексту цього уривку, в тих смих 4-х виданнях, що були представлені в екзегезі перикопи з Євангелія від Марка. Перикопа Євр 2,14-15 не містить жодних відмінностей у цих виданнях. За основу дослідження і надалі обрано переклад о. Івана Хоменка з врахуванням контексту значень грецьких слів.

3. Старозавітні та новозавітні паралелі

В другому розділі ми вже розглядали старозавітні біблійні тексти, які говорять нам про смерть та страх перед нею, тому тепер звернемо увагу на ті тексти, які говорять нам про визволення від смерті та страху перед нею[115]. Можемо їх поділити за змістом на 4 групи:

1) молитви-прохання до Господа про визволення від смерті (Бут 4,14; Пс 6,5-6; 30,3-4; 56,14; Іс 38,2-5.17);

2) Господь визволить від смерті і знищить її (Бут 4,15; Пс 16,10; 33,18-19; 56,14; Іс 25,8; 26,19; Ос 13,14);

3) безбожник пропадає від жахливого страху (Пс 73,19.27; Йов 18,11-14);

4) праведник, маючи страх перед ворогами, уповає на Господа (Пс 56,4-5)

В Новому Завіті також маємо тексти, які за змістом близькі до перикопи, що досліджується. Можемо їх поділити за змістом на 3 групи:

1) знищення смерті (1 Кор 15,26.54-55; 2 Тим 1,10; Од 21,4);

2) знищення діл диявола (1 Йо 3,8; Од 12,10);

3) перехід від рабства та страху до свободи (Мт 10,28; Лк 1,71.74; Рим 8,15.20-21; 2 Тим 1,7; Гал 4,6-7; 5,1).

На основі цих текстів можемо зробити висновок, що у Святому Письмі як Старого так і Нового Завітів Господь є тим, хто визволяє від ворогів, від смерті, від страху, від рабства, однак лиш у посланні до Євреїв бачимо інший богословський акцент, – визволення саме від страху смерті, який постійно тримав нас у рабстві.

---

[115] Паралельні місця взято із наступних джерел: *Евреям 2,15* // www.biblezoom.ru (18.05.2020); *Hebrews 2:15* // biblehub.com (18.05.2020); *Hebreos 2:15* // www.bibliaparalela.com (18.05.2020); *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*. Брюссель 1973.

4. Екзегеза перикопи Євреїв 2,14-15

«А що діти були учасниками тіла і крови, то й він подібно участь у тому брав, щоб смертю знищити того, хто мав владу смерти, тобто диявола, і визволити тих, що їх страх смерти все життя тримав у рабстві» (Євр 2,14-15).

В попередньому пункті дослідження вже згадувалося, що в цьому уривку бачимо два наслідки, які відбулися через прийняття Сином Божим людської природи і Його смерть. Тома Аквінський у своєму коментарі на цей уривок також говорить про те, що тут бачимо дві надзвичайно важливих переміни, які відбулися завдяки Христові[116]:

1) космічний рівень: перемога над дияволом, який спокусив наших прародичів і отримав певну владу над нами (див. Еф 2,1-3; 1 Йо 5,19), «владу смерті» (див. Бут 3; Мудр 2,24);

2) людський рівень: визволення від страху смерті.

Близький до цього поділ подає і Luke Timothy Johnson, пишучи про дві речі, які здійснив Ісус своєю смертю[117]: 1) перемогу над космічними силами та 2) перетворення, трансформацію людського духа.

Св. Максим Ісповідник використовує слова Христа з Євангелії від Йоана «Небагато говоритиму вже з вами, надходить бо князь світу цього. Щоправда, у мені не має він нічого» (Йо 14,30) в контексті відсутності в Спасителеві будь-якої суперечності між Його двома волями[118]. Можемо застосувати їх і до нашого уривка. Говорячи «нічого», Ісус виявляє Себе цілком вільним від будь-якої влади диявола над ним, в тому числі від необхідності вмирати, як про це пише святий Тома: «Натомість Христос помер не з необхідності, а з влади і з власної волі, тож і сам Він сказав: “Владу маю свою душу покласти і [...] назад її забрати” (Йо 10,18)»[119]. Перемогу Христа над дияволом ми можемо вважати і

[116] Див. Aquinas T. *Commentary on the Epistle to the Hebrews*. South Bend 2006, 68. За: Healy M. *Hebrews*, The Son’s Solidarity with Humanity (2:10-18), 2,14.
[117] Див. Johnson L. *Hebrews. A commentary*. Louisville-London 2006, 100.
[118] Див. Ісповідник М. *Твори богословські і полемічні (Opuscula)*, 4 (PG 91:60b); *Твори богословські і полемічні*, 6 (PG 91:65b-68a). За: Вилкен Р. *У пошуках обличчя Божого*, 136-137.
[119] Аквінський Т. *Компендіум Теології*, 342.

перемогою над смертю, останнім ворогом (див. Муд 2,24; Ос 13,14; 1 Кор 15,26.55; 2 Тим 1,10; Од 20,14; 26,4)[120].

Спосіб, у який Христос здобув цю перемогу, Mary Healy на основі одного дослідження називає великим парадоксом: «Великим парадоксом є те, що Ісус смерть переміг смертю – не втечею від неї, але досвідченням її, знищуючи смерть зсередини»[121]. Роберт Вилкен на основі коментарів Кирила Олександрійського пише подібно, вказуючи, що до Христового приходу людина не могла перемогти смерть, але Богочоловік став першою людиною, яка її подолала і поширила на нас могутність свого воскресіння[122]. Слова Христа з Євангелії від Йоана показують нам цей чіткий зв'язок між воскресінням Христа і нашим воскресінням завдяки вірі: «Я - воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши - житиме!» (Йо 11,25; див. 1 Сол 4,13-14). Можемо також сказати, що Воскресіння Христа поширюється на нас завдяки Святим Таїнствам, а особливо Пресвятій Євхаристії: «Коли хтось цей хліб їстиме, житиме повіки» (Йо 6,51).

Тепер перейдемо до того, що Ісус зробив на другому, людському рівні, шукаючи відповідь на запитання: Що розуміє натхненний автор, коли говорить про визволення від страху смерті? Це не є легким питанням, тому спробуємо тут представити думки різних дослідників, опісля думку Церкви, а тоді приклад святих, щоб могти побачити якомога ширшу панораму відповідей на це запитання.

Тома Аквінський, говорячи про рабство, у якому тримав нас страх смерті, називає його рабством нічого іншого, як гріха, кажучи, що Ісус «прогнав страх смерті, через який більшість людей підпадали під рабство гріха»[123]. Myles Bourke подібно пов'язує між собою смерть та гріх, вказуючи на їх зв'язок та на смерть не лише як на фізичне зло, але як на «останнього ворога» (див. 1 Кор

[120] Див. Johnson L. *Hebrews*, 100.
[121] Healy M. *Hebrews*, The Son's Solidarity with Humanity (2:10-18), 2,14; див. Johnson L. *Hebrews*, 100.
[122] Див. Вилкен Р. *У пошуках обличчя Божого*, 129-130.
[123] Аквінський Т. *Компендіум Теології*, 339.

15,26)[124]. Про це ж висловлюється і George Kaitholil, вказуючи, що жалом смерті є гріх (див. 1 Кор 15,56), через який почалися рабство і смерть[125]. Однак варто зазначити, що два останні коментарі в цьому питанні дуже подібні між собою, і старшим з них є перший, який будемо і далі використовувати.

Mary Healy спочатку говорить про страх смерті, який в моменти небезпек чи важких хворіб «може бути могутньою силою», і який послання до Євреїв представляє як «основну силу упродовж всього життя людини»[126]. Інстинктивно ми уникаємо всього, що пригадує нам про смертність (болю, слабкостей, невдач), і цей страх, що паралізує, впливає на наш вибір[127], та навіть більше, він «призводить до різних форм втечі та привикання (*addiction*), спонукає нас хапатися за фальшиву безпеку сітей, запропонованих Сатаною, і перешкоджає нам притримуватись волі Божої зі свободою, миром та довірою. Це те рабство, з якого Ісус прийшов нас визволити (див. Йо 8,34; Рим 8,15)»[128]. Бачимо тут розширене і глибоке розуміння цього страху, який пов'язаний із нашим вибором та втечею в ілюзію безпеки без Бога.

Myles Bourke вважає, що в цих рядках йдеться не так про природний страх перед смертю, який властивий людині, але радше про релігійний страх, «базований на помилковому уявленні про життя після смерті, коли смерть вважається розривом людських стосунків з Богом (див. Іс 38,18; Пс 115(114),17-18)»[129]. Далі Myles пише, що смерть і воскресіння Христа змінили природу смерті, яка тепер «стала засобом виходу із володіння (*domain*) гріха»[130].

Подібно висловлюється і Бенедикт XVI, вказуючи, що на хресті відбулося «перетворення смерті в життя»[131]. Прослідковуємо цю думку і в Католицькій енциклопедії із посиланням на Карла Ранера: «Результатом гріха стала не смерть як така, а трагічне сприйняття смерті як темної і загрозливої таємниці,

---

[124] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 386.
[125] Див. Kaitholil G. *Paul. Guide to Christian Living*. Mumbai 2008, 110.
[126] Див. Healy M. *Hebrews*, The Son's Solidarity with Humanity (2:10-18), 2,15.
[127] Див. Там само.
[128] Там само.
[129] Див. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 386.
[130] Див. Там само.
[131] Див. Венедикт XVI. *Ісус з Назарету*, 163.

властиве людині в її актуальному стані»[132]. Через гріх в людини виник спотворений образ життя, в тому числі смерті, а Христос знову все поставив на свої місця, змінив значення смерті[133].

Інший дослідник, Otto Michel, пише, що страх смерті Старого Завіту в Христі знайшов свій кінець: «Старозавітний страх смерті дійшов до своєї вершини і завершився у смерті Ісуса»[134]. Однак таке висловлювання є сумнівним, оскільки Старий Завіт вже доходить до кроку в напрямку переможення страху смерті, особливо в смерті мучеників, як ми про це читали у 2-му розділі.

«*The Didache Bible*», в якій подані тексти книг Святого Письма та коментарі до них, базовані на Катехизмі Католицької Церкви, акцент робить на тому, що проти страху смерті нас укріплює благодать: «Благодать може укріпити нас проти спокус страху, тривоги і збентеженості (*discouragement*), коли ми зносимо хвороби чи знаходимось перед обличчям смерті (ККЦ 407,635-636,1520)»[135]. Бачимо, що тут страх перед смертю навіть названо спокусою.

Luke Timothy Johnson у своїй книзі «Євреї. Коментар» подає дуже глибокий коментар та різностороннє пояснення стихів Євр 2,14-15. Коротко представимо його головні думки, які допоможуть нам у розкритті теми дослідження. Автор пише, що «Христос помер, щоб перетворити людей внутрішньо та поведінково (*internally and behaviorally*)»[136], що «вдосконалення людини передбачає зміну як моральної свідомості, так і моральної поведінки»[137].

Слово «визволяти» (*apallasein*), як він далі пише, правильно слід розуміти у контексті зцілення, визволення «братів» від хвороби, від хвилювання, емоції (*emotion*), яка «спотворювала (*distorts*) їх існування, “страху смерті”, який

---

[132] Горелов А. *Смерть* // Задворный В. (гол.ред). *Католическая энциклопедия*. *Том IV*. Москва 2011, 905.
[133] Див. Горелов А. *Смерть*, 905.
[134] Michel O. *Der Brief an die Hebräer*. Göttingen 1960, 85. Цит за: Bourke M. *The Epistle to the Hebrews*, 386.
[135] Jeffrey Cole (ред та ін). *The Didache Bible*, 1640.
[136] Johnson L. *Hebrews*, 100.
[137] Там само, 101.

зробив їх “підлеглими рабству” через усе життя»[138]. Як далі пояснює коментатор, у Святому Письмі ми рідко читаємо про споглядання смерті (див. Проп 9,4-5; Сир 41,1-4), а для греко-римських мислителів, зокрема Сенеки, Епіктета та Лукреція наслідком споглядання смерті ставав паралізуючий страх смерті, а страх, оскільки він позбавляв людей мужності, призводив до рабства, їх свобода перетворювалась на боягузтво[139], як про це висловився Філон: «ніщо не є настільки придатним (*calculated*), щоб поневолити розум, як страх смерті із-за бажання жити»[140].

Чи про таке рабство, яке виникає при спогляданні смерті, говорить нам автор послання до Євреїв? Timothy Johnson певний, що ні. Він підкреслює, що в цьому листі рабство є представлене як щось, що триває «усе життя», є хронічним, таким, що «більш фундаментально формує людські вибори», ніж те рабство, яке виникає лиш у певні моменти споглядання чи зустрічі зі смертю[141]. Також очевидним є, на думку коментатора, що лист до Євреїв, маючи свій словник термінів, зокрема «спасіння», «приведення у славу», «потойбічне життя» (*the world to come*), «освячення», в цих стихах додає новий термін: «визволення», які разом «виражають діло Сина для своїх людей і “дар Господній” (2,9)»[142].

Переглянувши різні коментарі богословів, проаналізуємо тепер наскільки вони близькі до вчення Церкви. Другий Ватиканський Собор в Душпастирській конституції про Церкву в сучасному світі «*Gaudium et spes»* у 18-му номері говорить про таїнство смерті. Тут Отці Собору звертають увагу на «загадку людського існування», яка особливо проявляється в момент смерті, і також говорять про страх, який спричинений загрозою остаточного зникнення[143].

Що слід робити із цим страхом? Як зазначається далі в документі, оскільки людину Бог покликав до вічності, то «за спонукою свого серця вона судить

---

[138] Див. Johnson L. *Hebrews*, 100.
[139] Див. Там само, 100-101.
[140] Philo. *Every Good Man Is Free*, 22. Цит за: Johnson L. *Hebrews*, 100.
[141] Див. Johnson L. *Hebrews*, 101.
[142] Див. Там само, 101.
[143] Див. II Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*. Львів 2014, 18.

правильно, коли, жахаючись цілковитого зруйнування й остаточного зникнення своєї особистості, відкидає це. Зародок вічності, що його людина має в собі, не можна звести лише до матерії, і він повстає проти смерті»[144]. Можемо сказати, що таке твердження виглядає дуже сміливим. Отці навчають, що ця сміливість базована на Божому об'явленні, яке вказує на призначення людини для вічності, а також на воскресінні Христа, який Своєю смертю звільнив нас від смерті[145], і в такий спосіб «кожній мислячій людині добре обґрунтована віра дає відповідь на її тривогу щодо своєї майбутньої долі»[146].

У Катехизмі Католицької Церкви та Греко-Католицької також є мова про визволення від смерті та від страху смерті. Центральною подією в цьому вони визначають смерть і воскресіння Христа, який подолав смерть і диявола та отримав «ключі смерті й аду» (див. Од 1,18)[147]. Як ми згадували вище, Вселенський Катехизм говорить нам також про страх самого Ісуса Христа перед смертю[148].

В обидвох катехизмах наголошено на тому, що завдяки Христові смерть отримала позитивне значення, стала переходом до вічності, охрещені тепер «помирають із Христом», щоб жити разом із Ним, їхнє життя не закінчується, але змінюється, як про це говорить церковне богослужіння[149]. Тому, розуміючи, що смерть не спроможна змінити задум Божий, християнин не боїться повертатися в землю[150]. Водночас, коли в Катехизмі Католицької Церкви мовиться про наслідки прийняття Таїнства єлеопомазання, то вказано на благодать Святого Духа, «який відновлює довір'я і віру в Бога і зміцнює проти спокус Лукавого, тобто проти спокус знеохочення і страху перед смертю (див. Євр 2,15)»[151]. Цей номер із катехизму, як ми читали вище, використовує «*The*

---

[144] *Gaudium et spes*, 18.
[145] Див. *Там само*, 18.
[146] *Там само*, 18.
[147] Див. *Катехизм Католицької Церкви*, 635-636; *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, 3; 139; 140; 185; 218; 226; 242.
[148] Див. *Катехизм Католицької Церкви*, 1009.
[149] Див. *Там само*, 1010-1019; *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, 219; 242.
[150] Див. *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*, 242; 554.
[151] *Катехизм Католицької Церкви*, 1520.

Didache Bible» для свого коментаря. Знеохочення і страх перед смертю представлені тут спокусою для людини.

Бачимо, що вчення Церкви в цьому питанні однозначне, хоч, мабуть, його нелегко збагнути та втілити в життя, однак приклад святих є великою заохотою в цьому, на який Церква також вказує, адже святі, за словами о. бенедиктинця Жака Дейлі, «втілюють теологію в життя»[152].

Успіння Пресвятої Богородиці є тихим, але дуже промовистим знаком для християн, коли Марія з душею і тілом переходить на Небо, як молиться Східна Церква в день празника Успіння на каноні утрені: «Ангели, успіння Пречистої бачивши, здивувалися, як то Діва висходить із землі на небо. Переможено закони природи в тобі, Діво чиста; бо в родженні дівство, а в смерті життя перемогло; по родженні Діва, і по смерті жива, ти завжди спасаєш, Богородице, спадкоємство твоє»[153].

Євангелист Йоан, пояснюючи значення слів воскреслого Христа до Петра, називає їх вказівкою, «якою то смертю прославить Бога» (див. Йо 21,15-19). Апостол Павло на заклик людей не йти до Єрусалиму, бо там його зв'яжуть і видадуть поганам, відповідає, що готовий там померти за Христа (див. Ді 21,10). У своєму листі до филип'ян він навіть називає смерть надбанням і виявляє бажання померти, щоб бути зі Спасителем (див. Флп 1,21.23), хоч і розуміє, що йому краще залишатись у тілі, щоб служити спільноті учнів (див. Флп 1,22.24-26). Вселенський Катехизм також пише, що християнин може мати подібне прагнення: «У смерті Бог кличе людину до Себе. Тому-то християнин може відчувати стосовно смерті бажання, подібне до бажання св. Павла [...] він може перетворити свою власну смерть на акт послуху і любові до Отця, за прикладом Христа (див. Лк. 23,46)»[154].

Свята Роза з Вітербо, сучасниця св. Томи, також залишила нам свої роздуми про смерть: «Я помираю з радістю, бо бажаю бути об'єднаною із моїм

---

[152] Див. *Маленька квітка (про Св. Терезу від Дитятка Ісуса). Серія 7* // EWTN Ukraine: youtu.be/iIK6kP-qHec (06.10.2017).
[153] *Мінея, 15 серпня, утреня, канон, пісня 9, заспів, ірмос // Молитвослов. Часослов – Октоїх – Тріодь – Мінея*. Рим – Торонто: Видавництво ОО. Василіян 1990, 990.
[154] Катехизм Католицької Церкви, 1011.

Богом. Живіть так, щоб не боятися смерті. Для тих, хто живе у світі гідно (*well*), смерть не страшна, але солодка і дорогоцінна!»[155].

Св. Тереза від Дитятка Ісуса і Святого Обличчя, Вчителька Церкви[156], яка прожила всього 24 роки, за кілька місяців до своєї смерті в листі до о. Бельєра написала: «О дорогий Братику, яка я щаслива, що вмираю (*how happy I am to die*)!... Так, я щаслива не тому, що буду звільнена від страждань на цьому світі (навпаки, страждання є єдиною річчю, що видається мені бажаною у цій долині сліз), але через те, що я справді відчуваю, що така Божа воля»[157]. З цього листа бачимо, наскільки сильною була віра Терези, для неї понад усе було сповняти Божу волю, бути разом з ним, так що далі у листі вона напише: «Я хочу сказати тобі багато речей, що я зрозуміла зараз, коли я є на порозі вічності; але я не помираю, я входжу в життя»[158].

Тереза прагнула померти від любові, спочатку сподіваючись смерті «в чудовому піднесенні й чудесних поривах любові», однак потім, завдяки спогляданню Христа розп'ятого та в самотності душі (див. Мт 27,46), Маленька квітка приходить до розуміння, що померти від любові аж ніяк не означає перебувати в той час у піднесенні[159]. Піднесення зникають у темряві, фізичній та моральній, а смерть від любові, якої бажала Тереза, була смертю Спасителя на хресті, і вона стала часткою святої[160].

Пізніше до св. Фаустини Ісус сказав: «Усім душам, які величатимуть Моє милосердя і ширитимуть його честь, заохочуючи інші душі до віри у Моє милосердя, – ці душі в годину смерті не зазнають страху. Моє милосердя захистить їх у цій останній битві...»[161]. Бачимо тут обітницю Ісуса, який визволяє від страху в годину смерті.

---

[155] Kosloski Ph. *The last words of 11 saints before they died* // aleteia.org (09.11.2018).
[156] Див. John Paul II. Apostolic letter *Divini amoris scientia*. *Saint Thérèse of the Child Jesus and the Holy Face is proclaimed a doctor of the Universal Church*. Rome 1997.
[157] *Letters of Saint Therese of Lisieux. LT 244 to Fr. Bellière, 09.06.1897* // www.archives-carmel-lisieux.fr.; див. *Історія однієї душі. Листи, 244. До отця Белльєра, 09.06.1897* // www.teresastory.oleh-sj.com.
[158] *Letters of Saint Therese of Lisieux. LT 244 to Fr. Bellière, June 9, 1897.*
[159] Див. Де Меестер К. *З пустими руками. Послання Терези з Лізьє*. Вінниця 2010, 159-160.
[160] Див. Де Меестер К. *З пустими руками. Послання Терези з Лізьє*, 160.
[161] *Боже Милосердя – твоя надія на спасіння*, 11 (1540).

І, насамкінець, згадаємо висловлювання світлої пам'яті Блаженнішого Любомира (Гузара), про які згадує Преосвященний Владика Богдан (Дзюрах). Ми вже згадували вище висловлювання Патріарха, що все живе не хоче помирати, природно боїться смерті, але сильна віра допомагає сприйняти смерть. Виглядає, що Блаженнішому вдалося цього досягти, як сам він казав: «Я не роблю із себе героя, але я властиво смерті не боюся»[162]. Чому Блаженніший так казав? Його слова 2010 року на похороні мами владики Богдана, як останній про це каже, прояснюють нам перше висловлювання Патріарха: «Ви сьогодні сумуєте і плачете, і правильно робите, бо відійшла у вічність найближча і найдорожча вам особа. Та прошу вас, сумуйте і плачте як люди віруючі, пам'ятаючи, що ваша мама зараз у руках Ісуса»[163]. Бачимо, що Блаженніший мав глибоке переконання, що смерть не є нашим кінцем, і тому він, як сам казав, смерті не боявся.

[162] *Єпископ Богдан Дзюрах: «Найбільша дія, яку чинив Блаженніший Любомир – це подвижницька, витривала, монаша молитва»* // synod.ugcc.ua (27.02.2020).
[163] *Там само.*

ВИСНОВКИ

Отже, провівши ґрунтовне дослідження стосовно розуміння смерті та страху перед нею в Давніх релігіях, Старому та Новому Завітах, а також у вченні Церкви, можемо зробити наступні ключові висновки.

Незважаючи на високий розвиток народів Нижньої Месопотамії, зокрема шумерів та аккадців, доля людини після смерті за їх уявленнями виглядала дуже сумно, – це була частка у вічній темряві. Усі спроби людини перемогти смерть та отримати безсмертя, як боги, закінчувалися невдачею, що майстерно показано в шумерському «Епосі про Гільгамеша». У відношенні до смерті в них панувала безнадія та страх.

Єгиптяни пішли трохи далі, вони також сильно цікавилися життям по смерті, боялися її як частки у вічній темряві, однак, на відміну від месопотамських народів, єгиптяни вже мали розвинуте розуміння, що смерть може бути також і шляхом до вічного існування. У них все залежало від посмертного суду Осіріса.

Проаналізувавши вчення Старого Завіту, а саме ті книги, які представляють останній етап розвитку думки у ньому, бачимо, що смерть входить в людську історію з моменту гріхопадіння наших прародичів. Страх перед смертю, про яку говорить Бог до Адама і Єви, перестерігаючи не їсти плоду з дерева пізнання добра і зла, мав зберегти людину від гріха (Бут 2,17), однак через непослух за іронією долі людина стає рабом цього страху смерті. Господь є тим, хто вдихає подих життя в людину (див. Бут 2,7), відповідно смерть є немов би видиханням цього подиху, є поверненням у землю, з якої людина була взята (Бут 3,19). Водночас євреї вірили, що після фізичної смерті людина повністю не зникає, але спускається в шеол, який вважався тінню життя, однак надія на визволення з нього існувала, як це представлено у псалмах та інших книгах Святого Писання (див. Пс 49,16; 1 Сам 2,6). Господь

визволяв Ізраїля від земних ворогів, і це вже було прообразом визволення від найбільшого ворога, якого боялася людина, – смерті.

Книга Сираха представляє нам смерть як вирок Господній для кожного тіла, тут також бачимо опис шеолу, в якому людина не може прославляти свого Бога, а для єврея без хвали Богові життя немає сенсу. Якщо так, то яка користь з моєї крові? – запитує псалмопівець (Пс 30(29),10). Це питання Старого Завіту є дуже важливим, адже повну і остаточну відповідь на нього ми знаходимо у Новому Завіті в особі Ісуса Христа. В грецькому перекладі книги Сираха ми вже бачимо розвиток ідеї посмертної відплати.

Книга Мудрості йде трохи глибше, вона вже представляє людину, яка сотворена Богом для безсмертя, яке є даром, а не необхідністю. Смерть натхненний автор представляє як наслідок заздрості диявола. Важлива богословська ідея, яку ми тут знаходимо, це уповання на Бога, який пам’ятає, який не забуде Своїх людей. Книга Мудрості розвиває також богослов’я Божого суду, що пригадує нам принцип божественної справедливості Маат у єгиптян та божественний закон Ме у шумерів. Оскільки тут говориться про суд над мертвими, про нагороду і покарання після смерті, а не до смерті, то можемо сказати, що це вже є початком відповіді на питання псалмопівця про те, а яка ж користь його крові, його смерті?

Друга книга Макавеїв великий наголос робить на богослов’ї мучеництва, але що важливо, мучеництва за когось, за народ, а також на богослов’ї воскресіння. Відповідно автор цієї книги вже також відкриває нам розуміння суду не лише над живими, але і над мертвими.

Книга Даниїла розвиває богослов’я воскресіння мертвих, одних для вічної радості, інших для вічної ганьби. Хоч ми вже згадували про слова Христа, який підтверджуючи воскресіння, посилається навіть на Мойсея (див. Лк 20,37; Вих 3,6.16).

Коли ми доходимо до Нового Завіту, то знаходимо в ньому відповіді на ті запитання, перед якими безсилі були Давні релігії, зокрема, Месопотамії та Єгипту, і які вже поступово знаходили свій розвиток у книгах Старого Завіту,

як ми вже знаємо. В особі Ісуса Христа ми отримуємо повноту цього об'явлення.

Проаналізувавши перикопу Мр 14,33-36, можемо сказати, що дії Ісуса, які у ній описані, чітко показують нам людську природу Спасителя, властивістю якої є воля. Христос був реальним Богочоловіком, із усіма притаманними властивостями обох природ, окрім гріха, який притаманний людині (див. Йо 8,46; Євр 4,15; Рим 8,3). Відповідно Христос не приховував від апостолів свого страху, смутку, жаху та тривоги, які відчував перед «чашею», яку повинен випити за все людство, адже у цій чаші весь жах гріхів цілого світу. Тобто, це не такий самий природний страх перед смертю, який відчуваємо ми. Все це Христос досвідчує для інших, з любові до учнів, Його смерть є даром для народу, як раніше ми бачили приклад смерті макавейських мучеників, і про що читаємо у книзі Ісаї 53,10.

Байдужість душ приносить Спасителеві невимовні страждання. Зі змісту слів Христа до сестри Фаустини також бачимо, що байдужість людей навіть стала причиною слів Спасителя про віддалення чаші, яку він мав пити. Перед Ісусом немов стоїть запитання псалмопівця: «Яка користь з моєї крові? (Пс 30(29),10). Він молиться за учнів, будить їх і закликає до чування, щоб не впасти в спокусу, Ісус постійно думає про інших, не про Себе. Але учні, як і Гільгамеш, засинають. Дуже гарно з цього приводу сну учнів висловився Бенедикт XVI, вказуючи, що заклик «лишитися тут і чувати» актуальний і тепер для кожного учня: «Нечутливість душ, цей брак чування як з огляду на близькість Бога, так і для загрожуючої небезпеки зла, дає злому владу у світі. Сонливим і не налаштованим на прокидання учням Господь каже про себе: "Душа моя вся смутиться аж до смерті"»[1].

Ісус стає тим, хто будить зі сну, дає надію на перемогу над цією загальнолюдською слабкістю. Те питання псалмопівця, чого він не знав, і на яке вже частково відповіла книга Мудрості, Господь розкриває, – Він дарує вирятування після смерті, можливість навіть тоді прославляти Бога. Ісус бере

[1] Венедикт XVI. *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*, 151-152.

на Себе всю слабкість людського роду і перемагає. Як знаємо із екзегези уривку Євр 2,14-15, Ісус знищив смерть зсередини і поширив на нас силу Свого воскресіння. Справджуються слова Христа: «Я – воскресіння і життя. Хто в мене вірує, той навіть і вмерши – житиме!» (Йо 11,25).

Також важливо є розрізняти природний страх перед смертю, який був властивий Ісусові та властивий нам, і страх, спричинений розумінням смерті як кінця відносин з Богом, як загрозливої невідомості. Вчення Церкви, як ми читали, наголошує, що завдяки Христові смерть тепер має позитивне значення, вона веде нас до вічності, як про це висловлювалися святі. Слушно і дуже актуально говорить автор послання до Євреїв: «Тому і ми, маючи навколо себе таку велику хмару свідків, відкиньмо всякий тягар і гріх, що так легко обмотує, і біжімо витривало до змагання, що призначене нам, вдивляючися пильно в Ісуса, засновника й завершителя віри» (Євр 12,1). Християнське розуміння визволення від страху смерті має перевагу над усіма іншими поглядами, оскільки «розвіяння страху перед смертю та безпечне передчуття щасливого загробного життя кореняться у твердженні християн, що вже одна історична людина – людина, чиїми учнями вони були – насправді перемогла смерть і що його перемогу можна поділити»[2].

[2] McWilliam-Dewart J. *Death and Resurrection*, 13.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Aland B. та ін. (ред). *Novum Testamentum Graece, 28th revised edition*. Stuttgart 2012
2. *Hebreos 2:15* // *Biblia paralela* www.bibliaparalela.com (18.05.2020).
3. *Hebrews 2:15* // *Online Bible Study Suite* www.biblehub.com (14.05.2020).
4. Holmes M. (ред). *The Greek New Testament. SBL Edition*. Atlanta – Bellingham 2010.

A. Robinson M. – G. Pierpont W. (ред). *The New Testament in the original greek. Byzantine textform*. Southborough 2005.

5. Strong J. *A concise dictionary of the words in the Greek Testament and the Hebrew Bible* // Logos Research Systems www.logos.com (07.04.2020).
6. Tregelles S. (ред). *The Greek New Testament: Edited from Ancient Authorities, with their Various Readings in Full, and the Latin Version of Jerome.* Cambridge 2009.
7. *Евангелие согласно Марку* // www.biblezoom.ru (07.04.2020).
8. Ньюман Б. *Греческо-русский словарь Нового Завета*. Москва 2012.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Allen J. *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*. New York 2010
2. Barclay W. *The Gospel of Mark* (The Daily Study Bible Series). Louisville 1975, 343-344.
3. Baslez M.-F. *The origin of the Martyrdom Images. From the book of Maccabees to the First Christians* // Xeravits G. – Zsengeller J. (ред). The Books of the Maccabees: History, Theology, Ideology. Papers of the Second International Conference on the Deuterocanonical Books. Leiden-Boston 2005, 113-130.
4. Benedict XV. Encyclical *Spiritus Paraclitus*. Rome 1920, 48.
5. Bertram G. *Zoe and bios in the LXX* // Kittel G., Friedrich G. (ред). *Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume*. Grand Rapids 1985, 292-293.
6. *Book of the Dead. Chapter 125A* // University College London: www.ucl.ac.uk (29.10.2019).
7. Bourke M. *The Epistle to the Hebrews* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Biblical Commentary*. Englewood Cliffs 1968.
8. Bultmann R. The concept of life in the OT // Kittel G., Friedrich G. (ред). *Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume*. Grand Rapids 1985, 292.
9. Bunson M. *Encyclopedia of Ancient Egypt.* Landisville 2012.
10. Corley J. *The Book of Sirach* // Durken D. (ред). *New Collegeville Bible Commentary: One Volume Hardcover Edition*. Collegeville 2017,694-732.
11. Di Lella A. *Conservative and Progressive Theology: Sirach and Wisdom // The Catholic Biblical Quarterly. Vol. 28* (1966), 139-154.
12. Di Lella A. Sirach. // Brown R. (ред та ін.) *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 162-166.
13. Donahue J. – Harrington D. *The Gospel of Mark* (Sacra Pagina Series 2). Collegeville 2002.

14. Grelot P. *Смерть* // Леон-Дюфур К. та ін. (ред.). *Словник біблійного богослов'я*. Львів 1996, 753-760
15. Hahn S. *Death* // Hahn S. (ред.). *Catholic Bible Dictionary*. New York-London-Toronto-Sydney-Auckland 2009, 205-206.
16. Harrington D. *Maccabees, First and Second books of* // Freedman D. (ред та ін). *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Grand Rapids 2000, 837-839.
17. Harrington D. *The Gospel According to Mark* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 199-207.
18. Harrington H. *Death, Dying. V. Judaism* // Encyclopedia of the Bible and Its Reception, vol. 6. Berlin-Boston 2013, 368-371.
19. Healy M. *Hebrews* (Catholic commentary on Sacred Scripture). Grand Rapids 2016.
20. Hollerman R. *William Barclay the False Teacher* // *Truediscipleship* truediscipleship.com (27.04.2020).
21. Janowski B. *Death, Dying. II. Hebrew Bible/Old Testament* // Encyclopedia of the Bible and Its Reception, vol. 6. Berlin-Boston 2013, 359-361.
22. Jeffrey Cole (ред та ін). *The Didache Bible with Commentaries Based on the Catechism of the Catholic Church. Ignatius Bible edition.* Downers Grove-San Francisco 2015.
23. John Paul II. Apostolic letter *Divini amoris scientia*. *Saint Thérèse of the Child Jesus and the Holy Face is proclaimed a doctor of the Universal Church*. Rome 1997.
24. Johnson L. *Hebrews. A commentary* (The New Testament Library). Louisville-London 2006.
25. Kaitholil G. *Paul. Guide to Christian Living*. Mumbai 2008.
26. *Kiddush Ha-Shem and Ḥillul Ha-Shem* // *Jewish Virtual Library. A Project of AICE.* // www.jewishvirtuallibrary.org (31.03.2020).
27. Kosloski Ph. *The last words of 11 saints before they died* // Aleteia (09.11.2018) aleteia.org (27.05.2020).

28. Kresta A. *A start in personal scripture study* // *Ave Maria radio* avemariaradio.net (27.04.2020).
29. Kudasiewicz J. *Poczatek Ewangelii Jezusa Chrystusa, Syna Boga* (Mk 1,1) // *Roczniki teologiczne*. Tom XLIII, 1 (1996), 89-109.
30. Lane W. *Hebrews 1-8 // Word Biblical Commentary 47A*. Nashville 1991.
31. *Letters of Saint Therese of Lisieux. LT 244 to Fr. Bellière, June 9, 1897* // Archives du Carmel de Lisieux: www.archives-carmel-lisieux.fr.
32. *List do Hebrajczyków - komentarz Ksiedza Arcybiskupa.* 08 квітня 2010 // *Verba Sacra* archives.verbasacra.pl (08.04.2010).
33. Mally E. *The Gospel according to Mark* // Brown R. (ред та ін). *The New Jerome Biblical Commentary*. Englewood Cliffs 1968, 42.
34. McEleney N. *1-2 Maccabees* // Brown R. (ред та ін.). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 137-142.
35. McKenzie J. *Commentary on the Gospel According to Matthew*. Eugene 2015.
36. McWilliam-Dewart J. *Death and Resurrection. Message of the Fathers of the Church 22.* Wilmington 1986.
37. Mindel N. *Abraham's Early Life* // Chabad www.chabad.org (30.05.2020).
38. Most W. *Commentary on Sirach/Ecclesiasticus* // catholicculture.org (10.03.2020).
39. Murphy R. – Carm O. *Introduction to Wisdom Literature* // Brown R. (ред та ін.) *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 143-146.
40. Murphy R. – Carm O. *Wisdom of Solomon* // Freedman D. (ред та ін). *Eerdmans Dictionary of the Bible*. Grand Rapids 2000, 1382-1384.
41. Nash T. *Catholic Alternative to William Barclay's Daily Study Bible?* // *Catholic Answers* catholic.com (27.04.2020).
42. Reese J. *Wisdom of Solomon* // Metzger B. – Coogan M. (ред). *The Oxford companion to the Bible*, New York 1993, 803-805.
43. Russell D. *Daniel*. (Bible. O.T. Daniel – Commentaries. I. Title. II. Series: Daily study Bible series) / Gibson J. (ред). Edinburgh-Philadelphia 1981.

44. Schwartz D. *2 Maccabees. Commentaries on Early Jewish Literature*. Berlin-New York 2008.
45. Skehan P. – Di Lella A. *The Wisdom of Ben Sira. Volume 39: The Anchor Bible.* New York 1987.
46. *Thanatos (2288); Zóé (2222)* // *Online Bible Study Suite* www.biblehub.com (05.03.2020).
47. The Editors of Encyclopaedia Britannica. *Tammuz. Mesopotamian god* // *Encyclopædia Britannica*: www.britannica.com (23.10.2019).
48. *Uwr (218)* // *Online Bible Study Suite* www.biblehub.com (30.05.2020).
49. Vanhoye A. *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews* (Subsidia biblica 12). Roma 1989.
50. Villi C. *A Critique of William Barclay's "I am a Convinced Universalist"* // *A Free, AI-powered Tool for Navigating the Scientific Literature* semanticscholar.org (27.04.2020).
51. Von Rad G. *Life and death in the OT* // Kittel G., Friedrich G. (ред). *Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume*. Grand Rapids 1985, 291-292.
52. Von Rad G. *Old Testament Theology: The theology of Israel's historical traditions*. London 2001.
53. Witton T. *Maccabees, Books Of, 1-2* // Orr J. (ред). *The International Standard Bible Encyclopedia*. Harrington 2014.
54. Witton T. *Sirach, Book of* // *The International Standard Bible Encyclopedia Online* www.internationalstandardbible.com (30.05.2020).
55. Witton T. *Wisdom of Solomon, The* // Orr J. (ред). *The International Standard Bible Encyclopedia*. Harrington 2014.
56. Wojciechowski M. *Moral Teaching of 1 and 2 Maccabees* // *ResearchGate GmbH* www.researchgate.net (01.2007).
57. Wright A. *Wisdom* // Brown R. (ред та ін.). *The New Jerome Bible Handbook*. Collegeville 1992, 167-171.

58.Ziaja K. *Problem struktury Ewangelii św. Marka we współczesnej egzegezie // Scriptura Sacra* 20 (2016), 57-72.

59.Аквінський Т. *Компендіум Теології*. Київ 2011.

60.*Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*. Брюссель 1973.

61.Венедикт XVI (Рацінґер Й.). *Ісус з Назарету. Від в'їзду в Єрусалим до Воскресіння*. Жовква 2011.

62.Вилкен Р. *У пошуках обличчя Божого. Введення у богослов'я ранньої Церкви*. (Витоки християнства 2, дослідження 1) Львів 2015.

63.Віллен ван Хентен Я. *Друга Книга Макавеїв // Міжнародний Біблійний коментар. Том 2. П'ятикнижжя та історичні книги.* Київ 2017, 532-550.

64.Вільчес Х. – Ейнікель Е. *Книга Мудрости // Міжнародний Біблійний коментар. Том 3. Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 205-226.

65.*Вступ до Євангелія від Св. Марка // Патріарша катехитична комісія УГКЦ* http://pcc.ugcc.org.ua (22.04.2020).

66.Герасимчук В. *Литература мудрости Ветхого Завета и Древнего Ближнего Востока* // Богомыслие 23 (2018), 30-48.

67.Герц Й. (ред). *Пятикнижие и Гафтарот*. Москва 1999.

68.Головащенко С. *Біблієзнавство. Вступний курс*. Київ 2001.

69.Горелов А. *Смерть* // Задворный В. (гол.ред). *Католическая энциклопедия*, Том IV. Москва 2011, 900-907.

70.Дамаскин И. *Точное изложение православной веры*. Москва 2003.

71.Де Меестер К. *З пустими руками. Послання Терези з Лізьє*. Вінниця 2010.

72.Дзевіні Дж. – Джордано Кабра П. (ред). *Lectio divina для щоденного життя: Євангеліє від Марка*. Львів 2016.

73.Дзевіні Дж. – Кабра П. (ред). *Lectio divina для щоденного життя: Євангеліє від Марка*. Львів 2016

74.*До 85-річчя з дня народження Бл. Любомира (Гузара). Страх смерті //* Живе Телебачення zhyve.tv (10.03.2020).

75. Дюмулен П. (ред.). *Христианское вероучение. Догматические тексты учительства церкви (III-XX вв.)*. Санкт-Петербург 2002.
76. *Евангелие согласно Марку* // Bzoom: Программа для глубокого исследования библейского текста www.biblezoom.ru (07.04.2020).
77. Елиаде М. *История веры и религиозных идей*, I: *От каменного века до элевсинских мистерий* [PDF]. Москва 2002.
78. *Єпископ Богдан Дзюрах: «Найбільша дія, яку чинив Блаженніший Любомир — це подвижницька, витривала, монаша молитва»* // Синод єпископів УГКЦ (27.02.2020) synod.ugcc.ua (27.05.2020).
79. Жданов В. *Древнеегипетская религия* // А. Забияко (ред. та ін.), *Религиоведение. Энциклопедический словарь*. Москва 2006
80. Жданов В. *Египетская книга мертвых* // Забияко А. (ред. та ін.), *Религиоведение. Энциклопедический словарь*. Москва 2006.
81. II Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): конституції, декрети, декларації. Коментарі*. Львів 2014, 334-413.
82. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. *Найдавніша література Шумеру, Вавілону, Палестини* (Бібліотека світової літератури). Харків 2016.
83. *Ключ к пониманию Св. Писания*. Bruxelles 1982.
84. *Комментарии к Новому Завету Уильяма Баркли* // *Православная энциклопедия «Азбука веры»* azbyka.ru (27.04.2020).
85. Кусьнеж В. *Світ Біблії. Подорож батьківщиною Ісуса Христа*. Київ 2017, 81.
86. Лебедев В. – Прилуцкий А. – Григоренко А. *История религий: учебник для академического бакалавриата*. Москва 2018.
87. Лопухин А. (ред.). *Толковая Библия. Ветхий Завет*. Том IV: *Пророческие книги. Книга пророка Исаии*. Москва 2009.
88. Лубський В. – Бурлак С. – Вороновська Л. *Релігієзнавство*. Київ 2000,4.1

89.Лубський В. – Теремко В. – Лубська М. *Релігієзнавство*. Київ: Академвидав 2008.

90.Ля Кок А. *Книга пророка Даниїла* // *Міжнародний Біблійний коментар*. *Том 3*. *Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 442-473.

91.*Маленька квітка (про Св. Терезу від Дитятка Ісуса). Серія 7* // EWTN Ukraine (06.10.2017) youtu.be/iIK6kP-qHec (27.05.2020).

92.Мень А. *Библиологический словарь*. *Том 2*: К-П. Москва 2002.

93.Мень А. *История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни,* II: *Магизм и Единобожие: Религиозный путь человечества до эпохи великих Учителей,* Брюссель 1971 (репринтне видання: Москва: [б. в.] 2001).

94.Мень О. *Син Людський*. Львів 2011.

95.*Месопотамия; Ур; Авраам* // Электронная еврейская энциклопедия: eleven.co.il (23.10.2019).

96.Мецгер Б. *Новый Завет. Контекст, формирование, содержание*. Москва 2006.

97.*Молитвослов. Часослов – Октоїх – Тріодь – Мінея*. Рим – Торонто: Видавництво ОО. Василіян 1990.

98.*На ріках Вавілонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини* / упоряд. Москаленко М. Київ 1991, 6.

99.Нир Г. *Книга Даниила* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 664-675.

100. *Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа*. Bruxelles 1989.

101. Оліх П. *Вступні відомості про четверте Євангеліє*. 18 листопада 2014 // *CREDO: Католицький суспільно-релігійний сайт* credo.pro (11.04.2020).

102. Папська біблійна комісія. *Тлумачення Біблії в Церкві*. Львів 2010.

103. Пацьорек А. *Біблія для кожного і на кожен день. Старий Завіт*. Львів 2004.

104. Рак И. – Немировский А. – Ильинская Л. *Мифы и легенды народов мира, III: Древний Египет. Месопотамия*. Москва 2004, 212.

105. Ріццiотті Дж. Життя Ісуса Христа. Рим 1979.

106. Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм Католицької Церкви*. Львів 2002.

107. Синод єпископів УГКЦ. *Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха»*. Львів 2011.

108. Туркало Я. *Нарис історії Вселенських Соборів (325-787)*. Брюссель 1974.

109. Хардак С. *Шумерську та інші давні мови перекладе комп'ютер // BBC: News Україна* (12.2018) www.bbc.com/ukrainian (23.10.2019).

110. Харрінгтон Д. Дж. *Книга Сираха // Міжнародний Біблійний коментар. Том 3. Повчальні та пророчі книги*. Київ 2018, 227-264.

111. Черський Я. *Вступ до книг Нового Завіту* (Львівська Богословська Академія, Посібники з богослов'я 2). Львів 1997.

112. Шін Ф. *Життя Христа*. Жовква 2019.

113. Шпідлик Т. *Мараната*. Київ 2013.

114. Шрёр С. *Книга Премудрости Соломона* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 514-529.

115. Энгель Г. *Книги Маккавейские* // Ценгер Е. (ред). *Введение в Ветхий Завет*. Москва 2008, 410-430.

116. *Якими мовами говорив Ісус? // CREDO: Католицький суспільно-релігійний сайт* credo.pro (01.04.2020).

117. Яремак К. (упоряд). *Боже Милосердя – твоя надія на спасіння. Фрагменти з Щоденника святої с.М. Фаустини Ковальської*. Львів 2005.